

5133

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLM-İ HİLÂFİN ORTAYA ÇIKIŞI VE
EBÛ ZEYD ED-DEBÛSÎ'NİN
TE'SİSÛ'N-NAZAR ADLI ESERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Şükrü ÖZEN

Danışman
Doç.Dr.Fahrettin ATAR

İstanbul - 1988

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ﻻ	:	’	’
ﺶ	:	Ş	ş
ﺡ	:	H	h
ﺡ	:	H	h
ﺯ	:	Z	z
ص	:	S	s
ض	:	D	d / Ž Ž (dad harfinin Türkçe'deki hâkim telâffuzuna göre)
ط	:	T	t
ظ	:	Z	z
ع	:	‘	‘
ع	:	G	g
ق	:	K	k

K I S A L T M A L A R

a.g.e.	: adı geçen eser
a.y.	: aynı yer, aynı yerler.
b.	: bin (oğul)
Bkz.	: Bakınız.
c.	: cilt.
Keşf.	: Hâcî Halîfe, Keşfu'z-zunûn
Ktp.	: Kütüphanesi.
Msl.	: Meselâ
nşr.	: neşir.
ö.	: ölümü
s.	: sayfa
Tah.	: Tahkik.
Ter.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz.
v.	: varak.
vd.	: ve devamı
Zeyl	: Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl ‘alâ keşfi'z-zunûn.

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	i
I. BÖLÜM- 'İLM-İ HİLÂF	1
1- Tarifi	2
2- Konusu	4
3- Faydası	4
4- Metodu	6
5- İlişkili Olduğu İlimler	12
a) Fıkıh	12
b) Usûl-i Fıkıh	14
c) Cedel	15
6- Doğuşu ve Gelişmesi	17
a) Doğuşunu Hazırlayan Sebepler	17
b) Doğuşu	20
c) Tedvîni	21
d) Gelişmesi	23
e) Ve Sonrası	26
f) Günümüzde 'İlm-i Hilâf	27
7- Mukayeseli Hukukla Karşılaştırılması	28
a) Mukayeseli Hukuk Kavramı	29
b) Batı'daki Gelişmesi	30
c) Mukayeseli Hukuk ve 'İlm-i Hilâf	31
8- 'İlm-i Hilafın Tenkîdi	32
II. BÖLÜM- EBÜ ZEYD ED-DEBÛSÎ VE TE'SİSÛ'N-NAZAR'IN 'İLM-İ HİLÂFTAKİ YERİ	35
1- Debûsî'nin Hayatı	36
2- İlmî Şahsiyeti	38
3- Eserleri	40
4- Te'sisü'n-Nazar'ın Özellikleri ve Önemi	44
5- Kitabın Debûsî'ye Aidiyeti Problemi	50
6- Te'sisü'n-Nazar'ın Özet Tercümesi	53
III. BÖLÜM- İLM-İ HİLÂF KİTAPLARI	87
A. Hanefîler	88
B. Şâfiîler	99

C. Mâlikîler	107
D. Hanbelîler	110
E. Diğer Mezhepler	112
DEĞERLENDİRME	115
BİBLİYOGRAFYA	116

Ö N S Ö Z

İslâmın insanlığa sunduğu sistemin en orijinal yönlerinden birini İslâm Hukuku teşkil etmektedir. Günümüzde gerek İslâm âleminde, gerekse Batı'da bu alanda modern ilmî usûllerle pek çok çalışma yapılmaktadır. Asırlarca Türk milletine ışık tutmuş bir hukuk sisteminin o milletin evlatları tarafından araştırılması kendi tarihimizin tesbiti açısından büyük önem arz etmektedir.

Biz bu çalışmamızda İslâm Hukuku'nun önemli bir branşının çeşitli yönlerden kapalı kalan yönlerini aydınlatmaya çalıştık. Gerçekten asırlardır bu alanda eserler verilmiş olmakla birlikte onun kimliğini, tarihini, metodunu vs. hususlarını açıklığa kavuşturmak için yapılmış bir çalışmaya rastlamadık. Yalnız "İlm-i hilâf" adını alan bu saha ile ilgili ilk kaynaklar arasında sadece ilimlerden sözeden bazı eserlerde birer, ikişer sayfalık bilgi verilmiştir.

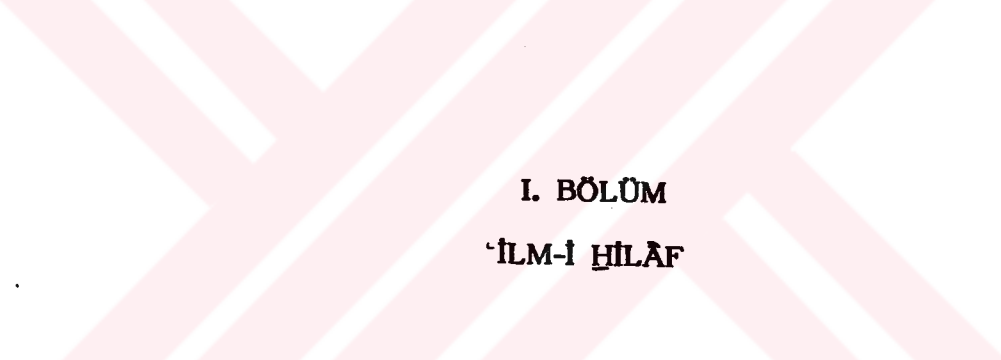
Bunların ilki İbn Haldûn'un Mukaddime adlı dünyaca meşhur eseridir. Hemen hemen ondan sonra yazılan Hâcî Halîfe'nin Keşfu'z-zunûn'u, Şiddîk Hasan Hân'ın Ebcedu'l-ulûm'u başta olmak üzere bütün eserler İbn Haldûn'un sözlerini aktarmak ve birkaç cümle ilave etmekle yetinmişlerdir. Şurası dikkat çekicidir ki, İbn Haldûn ısrarla "hilâfiyât" kelimesini kullanırken ondan iktibasta bulunanlar "İlm-i hilâf" terimini kullanmaktadırlar.

Tamamlanmasına muvaffak olunamayan İzmirli İsmail Hak-
kî'nın İlm-i Hilâf adlı eseri de önemli bir kaynağımızı teş-
kil etmiştir. Ayrıca bu ilimle ilgili, bazı uşûl-i fıkıh ve
fıkıh kitaplarının başlarında bu ilimlerin atrifi ortaya ko-
nurken de kısa bilgiler verilmiştir. Öte yandan günümüzde
müslüman araştırmacılar tarafından mukayeseli hukukla ilgili
eserlerin giriş kısımlarında da önemli bilgiler verilmiştir.
Ne İlm-i hilâfa, ne de Debûsî'ye İslâm Ansiklopedisi'nde yer
verilmemiş olması ansiklopedi adına büyük bir eksikliklerdir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde
İlm-i hilâf tanıtılmaya, tarihi ortaya konmaya çalışılmıştır.
İkinci bölümde kurucusu olarak gösterilen Ebû Zeyd ed-Debûsî
ve onun bu sahadaki eseri hakkında bilgi verilmiş; eserin
özet bir tercümesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise bir fikir
vermesi açısından hilâfiyât kitaplarının bir listesini sunma-
ya gayret gösterdik.

Burada ilmî çalışmalarımda bana yol gösteren ve devam-
lı teşviklerini gördüğüm sayın hocam Doç.Dr.Hayreddin Karaman
Bey'e, tezimin hazırlanmasında her türlü yardımı esirgemeyen
sayın hocam Doç.Dr.Fahrettin Atar Bey'e ve yetişmemde emeği
geçen bütün hocalarıma şükran duygularımı sunmayı bir borç
bilirim.

Şükrü ÖZEN

I. BÖLÜM
İLM-İ HİLAF

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

1- Tarifi

Hilâf kelime olarak; herkesin, davranış ve görüşlerinde diğer insanların tuttuğu yoldan başka bir yol tutması anlamına gelir. İnsanlar arasındaki görüş ayrılıkları münakaşaya sevkettiği için buradan hareketle münâzaa ve mücâdeleye de istiâre yoluyla bu isim verilmiştir(1).

İlmî bir terim olarak hilâf: "Gerçeği ortaya koymak veya bâtili ibtâl için iki muâriz arasında cereyan eden bir tartışmadır"(2). Ayrıca delile dayanmayan aykırı görüşe "hîlâf", delîle dayanana ise "ihtilâf" dendiği de vardır(3). Bu tarifler bütün ilimlere ve branşlara şamildir.

İlm-i hilâfın değişik tarifleri yapılmıştır. Bunları sıralayacak olursak:

1- İcmâlî ve tafsîlî delillerden kaynaklanan ve her biri Ebû Hanîfe ve onun öğrencileri Ebû Yûsuf, Muhammed ve Zûfer ile İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik ve İmâm Ahmed b.Hanbel tarafından desteklenen muhtelif istinbâtların cihetlerinden söz eden bir ilimdir(4).

2- Ebû Hanîfe, Şâfiî ve emsâlleri gibi ferî mezhep sahipleri arasında ortaya çıkan cedeldir(5).

-
- (1) er-Râgıb el-İşfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî garîbi'l-Çur'ân, (Tah. Muhammed Seyyid Kîlânî), s.156, Dâru'l-marife, Beyrut.
  - (2) Seyyid Şerîf 'Alî b. Muhammed el-Cürcânî, et-Târîfât, s. 101, İstanbul, ts.
  - (3) et-Tehânevî, Muhammed 'Alî b. 'Alî, Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn, I/441, Kalküta, 1862.
  - (4) Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ, Miftâhu's-seâde, I/306; Şiddîk Hasan Hân el-Çannûcî, Ebcedu'l-ülûm, II/278.
  - (5) a.g.e., II/599.

3- Şer'î delillerin nasıl ortaya konacağını; şüphelerin ve ihtilâflı delillerdeki kusurların kesin delillerle nasıl giderileceğini öğreten bir ilimdir. Mantığın bir bölümü olan cedeldir. Ancak dinî konulara has kılınmıştır(6).

4- İmkân ölçüsünde, vazolunmuş herhangi bir şeyi korumaya veya yıkmaya muktedir kılan bir ilimdir. Bu yüzden cedelci ya cevaplayandır, vazolunmuş bir şeyi korur ya da soru sorandır, vazolunmuş bir şeyi yıkar, denmiştir(7).

5- Yalnızca İmâm Şâfiî ve İmâm Ebû Hanîfe arasındaki hilâfları konu alan ilimdir(8).

6- İstinbât olunan bir hükm-i şerîyi muhâlifinin heddinden (muhâliflerin yıkmasından) muhâfaza olunması için edille-i şerîyenin (şerî delîllerin) ahvâlinden bahseden bir ilimdir(9).

7- Fıkıh mekteplerinin ve onların imamlarının birbirinden farklı görüşlerinden bahseden ilim (ilmü'l-ihtilâfât)(10).

Ufak farklarla yapılan idğer tarifleri zikretme gereğini duymuyoruz. Bize göre tariflerin farklılık arzetmesi bu ilmin tarifini kimilerinin konusu açısından, kimilerinin fayda ve kimilerinin de metod açısından yapmaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Tâbiî bunlara bir de tarihî süreç içinde ilm-i hilâfın aldığı değişik çehreleri de ilâve etmek gere-

(6) Hâcî Halîfe, Keşfu'z-ẓunûn, s.721, Şiddîk Hasan Hân el-Kannûcî, a.g.e., II/276; İbn Bedrân, el-Medhal, s.231.

(7) a.y.; Muhammed Takıyyü'l-hakîm, el-Uşûlu'l-Şâmme, 13.

(8) Goldziher, Ignaz, Zâhirîler (Ter.Cihad Tunç), s.33. (dipnot, 63), Ankara, 1982 (el-Firkâh'dan naklen).

(9) İzmirli, İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf, s.3, İstanbul, 1330; Benzer bir tarif için bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, s.28, Ankara, 1984.

(10) Goldziher, a.g.e., s.187.

kir. Bütün bunları gözönüne alarak ilm-i hilâfı, şöyle tarif edebiliriz:

"İlm-i hilâf, müctehidler arasındaki ihtilâflı noktaları ele alan ve takipçileri tarafından o müctehidlerin desteklenmesi, muhâliflerin ise çürütülmesi gayesini güden ve kendisine has metodlar kullanan bir ilim olup fıkhnın bir branşını teşkil etmektedir."

2- Konusu

İslâmî hukuk ekolleri arasında karşılaştırma yapma(11) ilm-i hilâfın en temel konusunu teşkil etmektedir. Bir diğer ifade ile değerlendirme, aralarında mukayese yapma ve birini diğerine tercih etme açılarından müctehidlerin hukukî konulardaki görüşleri bu ilmin çerçevesine girmektedir. Şu halde mukallidlerin görüşleri bu ilmin konusunu teşkil etmemektedir. Zira onların görüşlerinin bir orijinalitesi yoktur(12).

3- Faydası

Bazı kaynaklar bu ilmin amacının hasmı susturma (ibrâm) ve onun görüşünü (nağz); faydasının da mezheplerden şüpheleri defetme ve muhâlif mezheplere şüpheler atma olduğunu kaydetmişlerdir(13). Ancak daha mutedil düşünen müellifler şu faydalarını zikretmişlerdir:

1- İmamların kaynaklarını ve delillerini bilmek(14).

2- Bu ilmi mütâlaa eden kimseler delîl getirmek arzusunda oldukları şeye, delîl getirme alıştırmaları yapmış olurlar(15).

---

(11) en-Nâhî, en-Nazariyyetü'l-âmme, 14 ve 81.

(12) Taqiyyü'l-Hakîm, el-Uşûlü'l-âmme, s.15.

(13) Taşkoprüzâde, a.g.e., I/307; Şiddîk Hasan Hân, a.g.e., II/278; İzmirli, 3.

(14) İbn Haldûn, Mukaddime, III/1067; İzmirli, 20.

(15) a.y.

3- Muhtelif görüşler arasında yapılacak karşılaştırmalar o görüşlerin güzelliklerini ve kusurlarını ortaya koyacaktır(16).

4- En kolay ve en sâlim yoldan İslâm Hukukunun realitesine ulaşma teşebbüsüdür. Zira bu âdeten ancak vazolunmuş bir temel üzerinden farklı bakış açılarını sunmak ve değerlendirmekle inkişâf eder(17).

5- Hukuk ve usûl araştırmalarının gelişmesi üzerinde çalışma ve en geniş hudutları içinde fikrî dallanmanın gerçekleşmesini sağlayıp sonuçlarından istifâde etme(18).

6- Araştırmacılar arasında sportif ruhun yaygınlaştırılması ve muhtelif aşırı duygusallıklardan kaynaklanan husumetlere son verip bunları ilmî araştırma alanlarından uzak tutma çabalarını doğurma(19).

7- Müslümanlar arasındaki hilâfın mesafesini daraltmak ve en önemlisi ve en güçlüsü bazı mezhep alimlerinin diğer bazı mezheplerin esaslarını ve cevherlerini bilmemek olan ayırıcı âmillerin tesirlerinden uzak tutmak. Bu hal birbirlerinin kavramlarını garazkâr bir surette karıştırma ve birbirlerine inanmadıkları görüşler isnâd etme çağrılarının sızmasına müsait bir ortam oluşturmaktadır(20).

8- İslâm Hukukunda ferd, toplum, devlet ve milletler arası ilişkileri ele alan sayısız kanunlardan oluşan büyük bir servet mevcuttur. Yalnız bir fıkıh mezhebine kendini adan kimse bu servetin meblağından haberdar olamaz(21).

(16) en-Nâhî, a.g.e., 14.

(17) a.y.

(18) a.y.

(19) a.y.

(20) a.y.

(21) Yâsîn Ahmed İbrâhîm Derâdike, eş-Şâsî'nin Hilyetu'l-ulemâ fî marifeti mezâhibi'l-fukahâ adlı eserini yazdığı önsöz, I/10, Beyrut, 1980.

9- Mukayeseli çalışmalar bizim asla bütün meselelerde bir fakihın ya da bir mezhebin haklı olma özelliği taşımadığını kesin surette anlamamızı sağlar(22).

10- Bu çalışmalar bize, insanların karşılaştıkları hayatın günlük pratik problemlerine, sayısız muhtelif durumlarına münasip gelecek tarzda insan aklının kanun yapma yolundaki çabaları ve insanın fikrî gelişiminin doğru, güvenilir bir tablosunu çizecektir(23).

11- Uygulama açısından da insan, ihtilâflı görüşleri öğrenince dîni için en ihtiyatlı ve doğruya en yakın olanla amel eder(24). Öte yandan benimsemesi câiz görüşleri öğrenmiş olacaktır(25).

4- Metodu

İlm-i hilâf doğuşundan beri belli bir metod dahilinde kalmamış, yalnız mezhepler arası farklı görüşleri sunmakla yetinmemiş ya her mezhebin dayandığı şer'î ve aklî dayanaklara bakışı çevirme ya bir görüşü diğer bir görüşe karşı destekleme ya da bir çok görüş varsa bunlardan birini alma metodunu uygulamıştır(26). Öte yandan verilen farklı görüşler de değişik sınırlamalara tâbî tutulmuştur. Kimileri dört mezhep imamının, kimileri Ebû Hanîfe ile Şâfiî'nin ve kimileri de daha çok sayıda müctehidin ihtilâflarını bir araya getirmeye çalışmıştır. Kimileri prensiplerden hareketle ihtilâfları ortaya koymaya çalışırken, kimileri aynen fıkıh kitapları tertibinde yalnız farklı görüşleri sunmaya çalışmıştır(27).

(22) a.y.

(23) a.y.

(24) Ebû Tâlib el-Mekkî, Kûtu'l-kulûb, I/160.

(25) Ahmed b. Kâsım el-İbâdî es-Şâfiî, Şerhu'l-Varakât (İr-şâdu'l-fuhûl kenarında), s.232 vd., Beyrut, 1979.

(26) en-Nâhî, a.g.e., 83-84.

(27) İzmirli, s.5 ve 9; en-Nâhî, a.g.e., 88.

Ayrıca "nüket" adı verilen beş, on, yirmi, otuz, kırk ya da elli ihtilâflı meseleyi ele alan hilâf eserleri de yazılmıştır. Amaçları bu konuların nasıl inceleneceğini göstermektir. Bunları da numune olarak anlatmışlardır(28).

1- Yalnız ihtilâflı konuları ele alanlar: Asıl hilâfiyât eserleri bunlar olup bu eserlerde de şu iki metod kullanılmıştır:

a) Temel prensiplerden hareketle mezhepler arasındaki ihtilâfları ortaya koymaya çalışan eserler. Bunlar mezhepler arasındaki ihtilâfların basit teferruât farkları olmadığını, aksine temelde ayrılıkların bulunduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Şöyle bir usûl takip ediyorlar:

a1) Önce temel prensip zikrediliyor ve bu prensibin hangi tarafca benimsendiği ve hangi tarafca da benimsenmediği belirtiliyor.

a2) Sonra "Alâ hâzâ mesâil = Şu meseleler buna dayanmaktadır" ya da "Yeteferre'u 'an hâze'l-aşlı mesâil = Bu prensipten şu meseleler çıkar" deniliyor.

a3) Sonra da "minhâ = bunlardandır" kelimesi ile bu prensibe dayalı görüş ayrılığının neticeleri olan meseleler zikrediliyor. Böylece değişik meseleler bir prensibe dayandırılmış oluyor.

Bu türe giren yalnız iki eser tesbit edebildik:

1- Debûsî'nin "Te'sîsü'n-nazar"ı, 2- Zencânî'nin "Taḥrîcu'l-fürû' 'ale'l-uşûl"u. Yalnız Zencânî, fıkıh bâblarına

(28) Taşkoprüzâde, a.g.e., II/599; Şiddîk Ḥasan Ḥân, a.g.e., II/276. Meselâ Sirâcüddîn el-Ërmevî'nin Nüket fi'l-me-sâili'l-hilâfiyyât adlı eseri (Ayasofya, 372/3) beş; Saḍüddîn b.Âlî es-Semerḳandî'nin Nüketü'l-erba'in'in (Fatih, 2200) ise kırk ihtilâflı meseleyi ele alıyor.

göre prensipleri verip bazı istisnâlar dışında hep o bâb dahilinden örnekler verirken, Debûsî, önce prensibi zikrediyor, sonra da hangi bâbdan olursa olsun ayırım yapmaksızın o prensip altına giren örnekleri sunuyor. Bir de Zencânî, prensiplerin dayandığı delilleri sunup münakaşasını yaparken Debûsî yalnızca prensibi taraflar açısından sunmakla yetiniyor. Te'sisû'n-naazar'ın özet tercümesi son bölümde sunulduğu için burada Tahricu'l-fürû'dan bir örnek vermek istiyoruz. Zencânî, kitabının ceza hukuku (Kitâbu'l-cirâh) bölümünde dokuzuncu mesele olarak şunları kaydediyor:

Mes'ele: Şâfiî'nin (r.a.) inancına göre şerîfatın izni ile hâsıl olan tıpkı hak sahibi kulun izni ile hâsıl olmuş gibidir. Onun bu konudaki delili şudur: Allah Teâlâ, halkın yaratıcısı ve onların gerçek sahibidir. Kullara izâfe edilen haklar ancak Allah Teâlâ'nın o hakları onlarda sâbit görmeyle sâbit olurlar. "Bilin ki yaratma da emir de O'nundur(29). O halde fiiline Allah Teâlâ tarafından izin verilmiş kimse tıpkı fiiline hak sahibi tarafından izin verilen kimse gibidir.

Ebû Hanîfe (r.a.) diyor ki: Şerîfatın izni ile yapılan ikiye ayrılır: 1- İfâ edecek kimsenin o şeyi yapmakla mükellef olduğu ve kendisine emrolunduğu. 2- Yapıp yapmamada serbest olduğu. İfâ edecek kimsenin yapmakla mükellef olduğu husus, hak sahibinin izniyle yapılmış yerine geçer, burada sonucun selâmeti şartı aranmaz. Meselâ, devlet başkanının hırsızın elini kesmesi hâdisesinde olduğu gibi. Ama ifâ edecek kimsenin yapıp yapmamada serbest olduğu husus, hak sahibi tarafından izin verilmiş durumuna geçmez. Aralarındaki fark şudur: Bir şeyi yapmakla mükellef tutma (teklîf), ondan doğacak şeylerde selâmet şartını ortadan kaldırır. Çünkü bundan kaçınmak mümkün değildir. Amla bir şeyi yapıp yapmamada serbestlik tanınması (tahyîr) selâmet şartını ortadan kaldırmaz. Zira bundan sakınmak mümkündür.

---

(29) Kur'ân, 7/54.

Şu husus bu prensipten kaynaklanır: Kısâsın sirâyeti Şâfiî'ye (r.a.) göre tazminât gerektirmez.

Olay şudur: Bir adamın eli yahut ayağı kısâsen kesilecektir. Kısâsı gereken uzuv (bir başkası tarafından) kesiliyor, adam ölüyor. Bize (Şâfiîlere) göre tazminât ödemesi gerekmez. Çünkü şerâat hâkimin hükmü olmaksızın o adamın elinin kesilmesi için ona izin vermiştir ve böylece sanki cânînin kendisi o adama izin vermiş gibi olur. Mâlum, şayet kesim için ona izin vermiş olsa, sonra da cana sirâyet etse, ittifâkla tazminât ödemesi gerekmez. Ebû Hanîfe'ye (r.a.) göre tazminât öder. Çünkü şerâat ona sonucun selameti şartıyla izin vermiştir. Bu konuda da serbesttir. Ama devlet başkanı hırsızın elini kesse ve bundan dolayı adam ölse -başkan bunu yapmakla mükellef olduğu için- tazminât ödemez(30).

b) Fıkıh kitapları tertibinde ve fürû meselelerinde ihtilâfları ele alan eserler. 'İlm-i hilâf kitaplarının çoğunluğunu teşkil eden bu eserler şu metodları takip etmişlerdir:

a1) "Mes'ele" başlığı ile ihtilâflı konu verilip taraflar zikrediliyor.

a2) Önce müellifin kendi mezhebinin delilleri veriliyor. Sonra karşı tarafın delilleri sunuluyor ve bu deliller cevaplandırılıyor.

a3) Konuların âyet ve hadîs delilleri bilhassa şâfiî ve hanefî eserlerde geniş yer tutmamaktadır. Buna karşılık tartışma hukuk kaide ve kavramları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

a4) Belli mezhebi savunmak için yazılan eserlerde tutulan taraf belli -yani kendi mezhebi- olduğu için ayrıca

---

(30) Zencânî, Tahricu'l-fürûc 'ale'l-uşûl, s.333 vd. Ayrıca verdiğimiz özet tercümeyle bkz. Madde: 12.

tercih yapılmıyor. Ama böyle bir durum olmadığında, meselâ İbnü'l-Muṭahhar el-Ḥillî'nin eserinde, her meselenin sonunda mutlaka tercih edilen görüş belirtiliyor.

a5) Belli müctehidler ya da mezheplerin ihtilâfları esası oluşturmakla birlikte zaman zaman diğer alimlerin görüşlerine de yer veriliyor. Örneğin Ebû Ḥanîfe-Şâfiî ihtilâfını ele alan eser yeri gelince Mâlik, Ahmed b.Ḥanbel veya başka müctehidlerin görüşlerini de aktarıyor.

a6) Bu eserlerden bazıları da delîller vermeden yalnızca ihtilâfları aktarmakla yetiniyorlar.

a7) Hilâf kitaplarının büyük çoğunulğu esas alınan alimlerin görüşlerini bir arada verirken, bir kısmı da bu alimlerin ikisinin veya üçünün görüşlerini bir fıkıh bölümü (namaz, oruç, gibi) boyunca devam ettiriyor, sonra bir diğer iki veya üç alimi aynı şekilde baştan alıp bölüm sonuna erdiliyor... bu iş tamamlanınca yine aynı silsile ile diğer bölümde ihtilâflar sunuluyor. Anlaşılması için Nesefî'nin Manzûme'sinin planının bir bölümlük kısmını verecek olursak:

- 1- Ebû Ḥanîfe'nin imâmeyn'den(31) ayrıldığı konular,
- 2- Ebû Yûsuf'un ṭarafeynden ayrıldığı konular,
- 3- İmam Muhammed'in şeyḫaynden ayrıldığı konular,
- 4- Ebû Ḥanife'nin Ebû Yûsuf'tan ayrıldığı ve İmam Muhammed'in görüşü bulunmayan konular.
- 5- Ebû Ḥanîfe'nin Muhammed'den ayrıldığı ve Ebû Yûsuf'un görüşü bulunmayan konular.
- 6- Ebû Yûsuf'un Muhammed'den ayrıldığı, fakat Ebû Ḥanîfe'nin görüşü bulunmayan konular.

---

(31) Ebû Yûsuf ile İmâm Muhammed'e İmâmeyn (iki imam) veya şâhibeyn (iki öğrenci, iki arkadaş), Ebû Ḥanîfe ile Ebû Yûsuf'a şeyḫayn (iki üstâd), Ebû Ḥanîfe ile İmâm Muhammed'e ṭarafeyn, yalnız Ebû Ḥanîfe'ye imâm; Ebû Ḥanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b.Ḥanbel'e el-eimmetü'l-erba'a (dört imam) denir. Ayrıca hânefililer Ebû Ḥanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e "üç imamımız" tabirini kullanırlar. Bkz.Lüknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, s.248.

7- Her üç imamımızın ayrı ayrı görüşleri benimsediği konular.

8- Züfer'in üç imamımızdan ayrıldığı konular.

9- Şâfiî'nin imamlarımızdan ayrıldığı konular.

10- Mâlik'in imamlarımızdan ayrıldığı konular.

Tahâret bölümü boyunca her bir kısım bu tertip üzere devam ediyor. Namaz bölümünde de aynı silsile takip ediliyor... es-Semerķandî'nin Muhtelefu'r-rivâye'si de bu metodla yazılmıştır.

2- İttifaklı ve ihtilâflı konuları birlikte ele alanlar.

Bunlar önce ittifaklı meseleyi veriyor, sonra da ihtilâflı meseleye geçiyorlar. Kimileri farklı görüşleri verdikten sonra delillerini de birlikte verirken, kimileri yalnızca ihtilâfı ve tarafları zikretmekle yetiniyor. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid'i birincisine, Şafedî'nin Raḫmetü'l-Ümme'si ile Şârânî'nin el-Mîzânu'l-Kübrâ'sı ve İbn Hübeyre'nin el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf'ı ikincisine örnektir. Bu bölüme girebilecek eserlerden İbn Ḥazm'ın el-Muḫallâ'sı ise bir sıra takip etmeden ve görüş sınırlaması getirilmeden bütün ittifaklı ve ihtilâflı konuları toplayıp onların delillerini vererek tenkidini yapmaya çalışsan oldukça mühim bir eserdir.

İzmirli, 'ilm-i hilâf için üç bölümlük şöyle bir plan hazırlıyor:

I.BÖLÜM

- 1- Hüküm çıkarma şekli
- 2- Hükümlerin delilleri hakkındaki ihtilaf
- 3- Hüküm çıkaracak kimsede bulunması gerekli şartlar
- 4- Fıkhî meselelerdeki ihtilâf
- 5- Fıkhî meseleler ve fıkıh kitaplarındaki mertebeler.

II.BÖLÜM

- 1- İhtilâf sebepleri ve tatbikâtı
- 2- İcmâ' edilen meseleler ve ihtilâflı meseleler.

III.BÖLÜM

Hilâfiyyât(32)

Bu planı sunan İzmirli ne yazık ki yalnızca birinci bölümün birinci kısmını tamamlayabilmiştir. Ayrıca giriş kısmında 'ilm-i hilâfın tarifi, ortaya çıkışı, bu sahada yazılan önemli eserler ve bu ilmin diğer ilimlerle münasebetleri üzerinde durmuştur.

5- İlişkili Olduğu İlimler

a) Fıkıh

Fıkıhı, İslâm Hukuku ile ilgili çalışmaların genel adı olarak ele alırsak, 'ilm-i hilâf bu ilmin belli konularının (ihtilâfların) belli metod ve üslup dairesinde ele alındığı branşı temsil edecektir. Konusunu, şerî hükümlerin ya da pratik vazifelerin, delillerden çıkarılmasının teşkil ettiği ilmin adı olarak ele alırsak, 'ilm-i hilâf müctehidlerin görüşlerini mukayese ve değerlendirme açısından ele almakla burada fıkıhtan ayrılacaktır. Fark, metod farkıdır. Fağîh (fıkıhçı) diğer görüşleri arzetmek ve onları tartışmak zorunda değildir. O yalnızca kendilerinden hüküm çıkarılan özel delilleri arzetmekle yetinir. Hilâfçı ise muhtelif görüş ve delilleri sunmak ve onlar hakkında görüş bildirmek zorundadır. Şu halde her ne kadar konuların tabîatı açısından birbirlerine benzeseler de aralarındaki fark, köklü bir farktır(33).

---

(32) İzmirli, s.21.

(33) Takıyyü'l-Hakîm, a.g.e., s.15.

Ğazzâlî (505/1111), 'ilm-i hilâfı fıkıhdan sayarken(34) et-Teftâzânî (ö.792/1390) "İlm-i hilâfın fıkha ve diğer ilimlere nisbeti eşittir. Zira cedelci ya cevap verendir, vazolunan bir şeyi korur; ya da itiraz edendir, vazolunan bir şeyi yıkar. Ancak fakîhler bu sahada fıkıh meselesini çokça kaydedip fıkıh inceliklerini (nüktelerini) onlar üzerine kurmuşlardır. Zamanla bu ilmin fıkha ait (bir branş) olduğu sanıldı" diyor(35). et-Teftâzânî'den yaklaşık üç asır önce yaşayan Gazzâlî bu ilmin doğuş zamanına daha yakın ve bu sahada birden çok eser veren bir otoritedir. Zannederiz et-Teftâzânî ilm-i hilâf kelimesini cedel anlamına kullanmaktadır.

Bazıları "fıkıh, tafsîlî delîllerden elde edilen pratik şerî hükümleri bilmektir" tarifinde geçen "tafsîlî" kelimesi ile icâbettiren (muḳteẓî) ya da nefyeden hususları -meselâ muḳteẓî bulunduğu için vitir namazının vâcib ve kadınların süs eşyalarından zekât vermenin farz olduğunu, nefyeden bir husus bulunduğu için de borçlu kimsenin zekât vermesinin farz olmadığını- bilme gibi konuları ele alan hilâf ilmi tariftan çıkartılmıştır, demişlerse de buna şöyle itiraz edilmiştir: "Vitir namazını bir muḳteẓî vâcib kılıyor, kadınların süs eşyalarından zekât verilmesini bir muḳteẓî farz kılıyor yahut kılmıyor" sözü 'ilm-i hilâfın meselesinden değildir ki, bunu bilmek 'ilm-i hilâftan sayılsın. Çünkü 'ilm-i hilâf iki tarafından biri hasmı susturma (ibrâm) yahut karşı görüşü çürütme (nkaz) açısından icmâlî delîli nisbet eden, diğer tarafı da hasmı susturma ya da karşı görüşü çürütmeye ağırlık veren bir ilimdir. Meselâ, hilâfçının "muârazı bulunmayan hükmün muḳteẓîsi ile hüküm sâbit olur. Hükmü nefyeden şeyle de hüküm ortadan kalkar" demesi gibi. Hanefî biri meselâ der ki: "Süs eşyasının zekâtının verilmesi konusunda muk-

---

(34) el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl, II/5.

(35) et-Telvîh, I/38; et-Tehânevî; Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn I/29.

tezî mevcuttur; muâriz yoktur. Böyle olan her şey ise sâbittir"(36).

b) Usûl-i Fıkıh

Usûl-i fıkıhın bir şubesi sayılan(37) 'ilm-i hilâf, tıpkı usûl-i fıkıh gibi hükümlerin delîllerinde ve bu delillerin delâlet tarzlarından sözeder. Ancak usûl-i fıkıh bunlardan küllî olarak sözederken 'ilm-i hilâf ayrıntılı (tafşîlî) ve meseleyle bağlantısı açısından sözeder. Meselâ, velîsiz nikâh konusundaki hâşş hadîsin husûsa delâleti ve besmelesiz kesilen hayvan meselesindeki hâşş âyetin yine husûsa delâleti konularını ele alışında olduğu gibi. Usûl-i fıkıh ise buradaki meselelerden herhangi birine -misâl için de olsa- el atmaz. Aksine burada Kitap, sünnet ve icmâin aslına, bunların sıhhat ve sübût şartlarına sonra da sîgaları, lâfızlarının mefhûmları veya mecrâları yahut da lâfızlarından akılla anlaşılacak hususları -kıyâsı- bu delillerin küllî delâlet şekilleri açısından ele alır; ama herhangi özel bir meseleyi ele almaz. İşte usûl-i fıkıhla fûrûunun (şubelerinin) farkı budur(38).

Özetle söyleyecek olursak, usûl-i fıkıh, fıkıh meselelerine ulaştırıcı kaidelerden, bu kaideleri ortaya koyma (tahkîk) açısından; hilâfısa hasmı susturma açısından sözeder(39).

Müctehid hüküm çıkarmaya yarayan kaideleri (yani usûl-i fıkıhı) bilmeye nasıl muhtaçsa, hilâfçı da aynen öylece muhtaçtır. Ancak müctehid bunlara hüküm çıkarmak için ihtiyaç duyar. Hilâfiyâtçı ise elde edilen bu meseleleri muhâlifin deliller göstererek yıkmasından muhafaza için ihtiyaç du-

---

(36) el-İzmîrî, Hâşiye 'ale'l-Mir'ât, I/56, İstanbul, 1309. Ayrıca bkz. İbn Nüceym, el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik, I/6, Beyrut, ts.

(37) Taşköprüzâde, a.g.e., II/599; Sıddîk Hasan Hân, a.g.e., II/278; İzmirli, 3 ve 12.

(38) Gazzâlî, a.g.e., I/5.

(39) Tâcü's-şerîfa 'Ubeydullâh b.Meşûd, et-Tavzîh, I/37; Şevkânî, İrşâdu'l-fuhûl, s.3.

yar(40).

Usûl-i fıkıh kazanır, 'ilm-i hilâf saklar. Usûl-i fıkıh kâsib (kazanç elde eden), 'ilm-i hilâf ise iktisâd yapandır(41).

c) Cedel

'İlm-i hilâfın binasını teşkil eden cedel ilmi(42) fıkıh mezhepleri veya diğer mezhepler arasında cereyan eden münâzaranın âdâbını bildiren bir ilimdir(43). Hasmın görüşünü çürütme ve onu susturma melekesi kazandırır(44). Cedel ilmine ihtiyaç vardır. Çünkü red ve kabulde münâzara kapısı açıktır. Tartışma meydanında tartışmacıların herbiri serbesttir, diledikleri gibi delîl getirebilirler. Oysa tartışmaların bir kısmı doğru, bir kısmı yanlıştır. Bu yüzden münâzara yer ve bahsinde hudud edinilecek red ve kabulde tartışmacıların hudda durması ve hududu aşmaması için hududu tayinden; delîl isteyenle (müstedill) cevaplayanın (mucîb) hallerinden, ne zaman delil istemenin câiz olacağından ve ne zaman delil istemenin caiz olacağından ve ne zaman yenik düşmüş olacağından, iftirâz, muâraza ve sükût mahallerinden bahseden bir ilim son derece gereklidir. İşte bu ilim de cedeldir(45).

Cedel ilmi madde, hilâf ilmi onun sûreti yerindedir. Zira cedel, ihtilâflı delillerin maddelerinden hilâf ise sûretlerinden bahseder(46). 'İlm-i hilâfın prensipleri cedel ilminden alınmıştır(47). Her iki ilim de usûl-ı fıkıhın fûrûu

---

(40) İbn Haldûn, a.g.e., III/1067; Keşf, 721; Şiddîk Hasan Hân, a.g.e., II/277; İzmirli, 3.

(41) İzmirli, a.y.

(42) Keşf, 579.

(43) İbn Haldûn, a.g.e., III/1068; İzmirli, 10.

(44) Keşf, 580.

(45) İbn Haldûn, a.y.; İzmirli, a.y.

(46) Taşkoprüzâde, a.g.e., I/307 ve II/599; Şiddîk Hasan Hân, II/278.

(47) Şiddîk Hasan Hân, a.y.

olarak gösterilmiştir(48).

Bu iki ilim birbirine o kadar bağlıdır ki, çoğunlukla ikisi birlikte tedvin edilmektedir. Rükneddîn Ebû Hâmid el-'Amîdî'nin (ö.615/1218) yazdığı el-Îrşâd, Keşfu'z-zunûn'da "el-Îrşâd fî 'ilmi'l-hilâf ve'l-cedel"(49), Ebû Mansûr Muhammed b.Muhammed'in (ö.567/1171) eseri "et-Ta'likâ fi'l-hilâf ve'l-cedel"(50), Es'ad el-Mîhenetî'nin (ö.527/1132) eseri "et-Tarîka fi'l-hilâf ve'l-cedel"(51) olarak gösterilmektedir. Bazan da bu iki ilim birbirine karıştırılmaktadır. Meselâ, Burhânüddîn Nesefî'nin (ö.684/1285) cedel ilmiyle ilgili eseri Keşfu'z-Zunûn'da "Menşeu'n-nazar fî 'ilmi'l-hilâf" adıyla verilmektedir(59). Bu eserin ismi, yazma nüshalarının (bkz. Şehid Ali Paşa, 2303; Reisülkittâp, 1203) başında "Menşeu'l-hilâfiyyât" şeklinde geçmektedir.

Ayrıca birbirleriyle irtibatları bulunmakla birlikte birbirlerinden müstakil ilimler olduğu söylenen bu iki ilim hakkında kimi kaynaklarda yapılan tarifler aynı oldukları izlenimini vermektedir(53). Bir kaynakta cedel ilminin gayesi "hasmın görüşünü çürütme ve onu susturma melekesi kazandırma" olarak gösterilirken(54) bir başka kaynakta yanı gaye 'ilm-i hilâf için gösterilmektedir(55).

---

(48) Taşköprüzâde, a.g.e., II/598-599; Sıddîk Hasan Han, a.y.

(49) Keşf, 69.

(50) a.g.e., 424.

(51) a.g.e., 1113.

(52) a.g.e., 1861.

(53) Bkz.Keşf, 579 ve 721. Bir yandan cedel ilmi hakkında "mantık konularının bölümlerinden biridir; ancak dinî konulara has kılınmıştır" denirken (s.579), öbür yandan hilâf hakkında "mantığın bölümlerinden ibri olan cedeldir; fakat dinî maksatlara (konulara) has kılınmıştır" deniyor (s.721).

(54) Keşf, 580.

(55) Şıddîk Hasan Hân, II/278.

6- Doğuşu ve Gelişmesi

a) Doğuşunu Hazırlayan Sebepler

1- İhtilâfları bilmenin lüzumlu olduğu anlayışının gelişmesi:

Kur'ân-ı Kerîm istişâreyi tavsiye etmiş(56), Hz.Peygamber (s.a.) hem bunu tavsiye ve hem de tatbik etmiştir(57). "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" sözü hadîs olarak rivayet edilip yaygınlık kazanmıştır(58). Sahabîlerin de ihtilâfa düşükleri ve önemli konularda istişârede buldukları tarihî bir gerçektir(59).

Tâbiînin ileri gelenlerinden Kâsım b.Muhammed (ö.107/725): "Allah, Hz.Peygamber'in (s.a.) ashâbının amel konularında ihtilâf etmiş olmalarıyla fayda sağlamıştır. Onlardan birinin yaptığı ameli yapan kimse kendisinin bir genişlik içinde bulunduğunu ve kendisinden daha hayırlı birinin o ameli yaptığını görür" demiştir(60). 'Ömer b.AbduKazîz (ö.101/719) de: "Kızıl develerimin olması ashâbın ihtilâf etmiş olmaları kadar beni sevindirmez demiştir. Bu anlamda pek çok alimden söz aktarılmıştır(61).

Ebû Hanîfe (ö.150/767): "insanların en bilgini onların hilâflarını en iyi bilendir." diyor(62) ve Ebû Muţî'in: "Bana

---

(56) Kur'ân, 3/159, 42/38.

(57) İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Zâdû'l-méâd fî hedyi hayri'l-ibâd, I/163, Beyrut, 1985.

(58) Zeydân, 'Abdülkerîm, el-Hilâf fi's-şerîati'l-İslâmiyye, s.23.

(59) ed-Dehlevî, Şâh Veliyyullâh, el-İnşâf fî beyâni sebebi'l-ihtilâf, s.4 vd., İstanbul, 1983.

(60) Ebû İshâk eş-Şâtıbî el-Muvâfakât, IV/125.

(61) a.y.

(62) a.y.

en üstün fıkhi, söyle" sözüne cevap olarak da: "Kişinin, Allâh Teâlâ'ya îmanı, şerî hükümleri, sünnetleri, hadleri ve ümmetin ihtilâf ve ittifâk ettiği konuları öğrenmesidir" demiştir(63). Ayrıca Ebû Hanîfe, fetvâ verdiği zaman: "Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Gücümüzün yettiği en iyi görüştür. Kim bundan daha iyisini getirirse, o doğruya daha yakındır" dedi(64).

Ebû Yezîd Tayfûr b.İsâ el-Bistâmî (ö.261/874): "Alimlerin ihtilâfı olmasaydı şüphesiz sabit kalır (ilerlemezdim). Tevhîdin tecrîdi dışında alimlerin ihtilâfı rahmettir" demiştir(65).

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996) de bize şu bilgileri veriyor: Seleften bazıları: "Alimlerin ihtilaflarını bilmeyen kimsenin ilmini, ilim saymazlardı" demiş, bir diğeri: "Alimlerin ihtilâflarını bilmeyen kimsenin fetvâ vermesi helâl olmaz ve o kimseye alim denmez" demiş ve Katâde (ö.117/735) ile Saîd b.Cübeyr (ö.95/713): "En alim insan, insanların ihtilâfını en iyi bilendir" demişlerdir(66).

Örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz, İslâmın ileri gelen alimlerinden aktarılan bütün bu ifâdeler 'ilm-i hilâfın fikri zeminini teşkil etmiştir. Yani farklı görüşlerin bilinip değerlendirilmesi olayının lüzumunu ortaya koymuşlardır. İmâm Şâfiî'nin (ö.204/819) de belirttiği gibi İslâm alimleri arasında ihtilâf, ilk devirlerden beri varolagelmıştır(67).

---

(63) Ebû Hanîfe, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri (Ter. Mustafa Öz), s.43 (Arapça kısım, s.36), İstanbul, 1981.

(64) Şa'rânî, el-Mîzânu'l-kübrâ, I/58.

(65) Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, er-Risâle (Zekeriyâ el-Ensârî'nin şerhiyle birlikte), I/106, Dimeşk, ts.

(66) Kûtu'l-kulûb, I/147.

(67) Şâfiî, Muhammed b.İdrîş, es-Risâle (Tah.Ahmed Muhammed Şâkir), s.560, Kahire, 1979.

2- Devlet başkanlarının fukâhâ arasındaki ihtilafları bilmeye önem vermeleri:

Hicrî ikinci asırda bilhassa inanç konularında halifeler ve devlet adamları nezdinde pek çok tartışmalar yapılmıyordu. Bunun kan dökme ve şehirleri harabete varan kötü neticeleri olmuştu. Bunu gören devlet adamları fıkıh konusundaki tartışmalara, özellikle Şâfiî ve Ebû Hanîfe'den hangisinin mezhebinin daha üstün olduğunu ortaya koyma girişimlerine eğilim gösterdiler. Bunun üzerine alimler pek çok eser kaleme aldılar(68).

3- Fıkıh öğrencilerinin hilâf meselelerini ezberlemelerinin güçlüğü, bunların istinbât yollarının anlaşılmasının zorluğu ve kaynaklarının gerçeğine vâkıf olmadıkları bilgilerinin kıtlığı; bu konularda tartışma yaparken söz mahallerinin karışıklığı gibi sebepler bu ilmin bir ilim olarak tedvinini zaruri kılmıştır(69).

4- Mezhepleşmenin ortaya çıkması:

Herkes kendi mezhebi üstün, diğerlerininkini ise çürük kabul etmeye başlamıştı(70). Böylece kendi mezheplerinin üstünlüğünü ortaya koymak ve diğer mezheplerin kusurlarını göstermek amacıyla eserler kaleme almaya başladılar(71).

---

(68) Gazzâlî, İhyâ, I/42, Kahire, ts.

(69) Debûsî, Te'sîsü'n-nazar, s.5, Kahire, ts.

(70) Keşf, 398.

(71) Meselâ şu kitap isimleri doğrudan doğruya bunu net olarak ortaya koymaktadır: 1- Muğîsu'l-halk fî ihtiyâri'l-ehaqq, İmâmu'l-Ḥarameyn el-Cüveynî (ö.478), 2- el-Guratu'l-münîfe fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe, Sirâcüddîn Ömer b.İshâk el-Gaznevî en-Nesefî (ö.773), 4- el-İntisâr li-mezhebi's-Şâfiî, Kâdî Abdullah b.Muhammed b.Ebû Asrûn mezhebi Ebî Hanîfe, Ekmelüddin muhammed b.Mahmûd (ö.786) 6- el-intisâr ve't-tercih li-mezhebi's-sahîh, Ebu'l-Muzaffer Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö.654).

b) Doğuşu

'İlm-i hilâfın kurucusu olarak pek çok kaynakta Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö.430/1038) gösterilmektedir(72). Bazı kaynaklarda ise ilk mücerret hilâfa dair eseri verenin el-Muḥarrar fi'n-nazar veya el-Muḥarrar fi'l-hilâf adlı eseriyle Ebû 'Alî Ḥasan b.Ḳâsım et-Ṭaberî (ö.350/961) olduğu kaydedilmektedir(73). Muâsır bir müellif ise Ebû Bekr b.Mehmed Şâşî (doğrusu Ebû Bekr Muḥammed b.İsmâîl eş-Şâşî el-Ḳaffâl, ö.336/947 veya 365/975)'nin adını vermektedir(74). Ancak bu alim, Keşfu'z-zunûn'da cedel ilmine dair ilk eser veren zat olarak gösterilmiştir(75).

Fukahânın ihtilâflarını bir araya getirme çabaları çok erken devirlerde başlamıştır. Bu yüzden ilk kurucusunu daha önceki asırlarda aramamız gerekmektedir. Zira Debûsî'nin asrından evvel yazılmış bir eserde muhdes ilimler arasında "el-cedel fi'l-fıkh = fıkhda cedel" adında bir ilimden söz edilmektedir(76). Ayrıca İbnü'n-Nedîm (ö.385/995) ihtilâf kitaplarının özel tertibinden bahsetmektedir(77).

Şüphesiz bu ilmin tohumları taklîd asrından önceye kadar uzamaktadır. Mezhep kurucuları birbirleriyle buluştuklarında tartışıyorlardı. Onların ilk öğrencileri çeşitli ders halkaları arasında fıkhî öğrenim görürlerken üstadlarının görüşlerini aktarıyorlardı. Bu öğrenciler pek çok imandan ders almış kimselerdi(78). Meselâ ebû Yûsuf önce İbn Ebî Leylâ'dan

(72) Taşköprüzâde, Ṭabakâtu'l-fukahâ, s.71 ve Miftâhu's-seâde I/308; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, III/246; Lüknevî, a.g.e., 109; İzmirli, 4.

(73) İbnü'l-İmâd, a.g.e., III/3; Keşf, 1612; Kehhâle, 'Ulûmu'd-dîni'l-İslâmî, s.147.

574) Uzunçarşılı, a.g.e., s.40.

(75) Keşf, 580.

(76) Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I/166.

(77) el-Fihrist, 292.

(78) en-Nâhî, a.g.e., s.83.

sonra Ebû Hanîfe'den öğrenim görmüş ve bu iki fakîh arasındaki ihtilâfları ele alan bir eser yazmıştır.

Aynı şekilde İmâm Muhammed önce Kûfe, sonra da Medîne medresesinde ders görmüş ve Ebû Hanife'nin görüşlerini Medîne Medresesinin görüşlerine karşı savunmuş ve delîllerle onu desteklemeye çalışmıştır. İşte bu çalışmalar 'ilm-i hilâfın ortaya çıkışının gerçek başlangıcını teşkil etmektedirler. Şu da var ki, bu asırda taklid, kuru taassup derecesine varmamıştır. Hem sahâbe ve tâbiînin ihtilâfları bu asırdan önce de bilinmekteydi. Ancak bundan sonra 'ilm-i hilâf billurlaştı, yolları aydınlandı ve bu sahada eserler çoğaldı(79).

Debûsî'nin ilk kurucu olarak gösterilmesi konusuna İzmirli şöyle bir açıklama getirmektedir: "Bu ilmin kurucusu Ebû Zeyd ed-Debûsî... ihtilâflı meseleleri şerhetmeyip herbirinin ait olduğu ve fukahânın kabul ettikleri usûlü zikrediyor ki böyle ihtilâflı meseleleri ait olduğu muhâlif ve muvâfık fukahânın kabul ettiği usûl ile ihtilâflı meseleleri zikretmek en evvel Ebû Zeyd ed-Debûsî tarafından tertip olunmuştur. Fakat tohum şüphe yok ki İbn Cerîr ve Ebû Caffer et-Tahâvî taraflarından atılmıştır"(80).

c) Tedvîni

Şüphe yok ki, fakîhler ilk fıkıh kitaplarını tedvîne başladıkları sırada bu eserlerde zaman zaman farklı görüşlere de yer vermekteydiler. Meselâ Ebû Yûsuf (ö.182/798), Hârunu'r-Reşîd için kaleme aldığı Kitâbu'l-Harâc'da gerek sahâbe ve tâbiînin, gerekse kendi devrinin ileri gelen alimlerinin görüşlerini yeri geldikçe kaydediyordu. Ama onun amacı her konuda ihtilâfları bir araya getirmek değildi.

---

(79) a.y.

(80) İzmirli, a.g.e., s.6 (sadeleştirilerek).

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla ihtilâfları biraraya getirmek için yazılan ilk kaynaklar "reddiyeler" ve iki-üç alim arasındaki ihtilâfları toplayan küçük hacimli eserler olmuştur. Bu cümleden olarak Ebû Yûsuf'un "İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ"sı ile "er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâf"sini, İmâm Muhammed'in "er-Redd 'alâ ehli Medîne"sini, Şâfiî'nin "er-Redd 'alâ Muhammed b. Hasan"ını sayabiliriz(81).

Bu kitaplarda izlenen metod şudur: Muhâlifin görüşü ve delili olduğu gibi onun ifâdeleriyle verilmeye çalışılır. Sonra reddiyeyi yazan müellif kendi görüş ve delillerini açıklar; muhâlif görüşün tahlilini ve delillerinin tenkîdini ortaya kor. Bu anlamda yazılmış tesbit edebildiğimiz ilk eser bize kadar ulaşıp ulaşmadığını öğrenemediğimiz, 'Abdurrahmân b. Ebû Zinâd'ın "Re'yu fukahâi's-seb'ati min ehli'l-Medîne ve mâ ihtelefû fih" adlı eseridir(82).

Hicrî dördüncü asırda büyük hacimli ve sistematik olarak ihtilâfları ele alan eserlerle karşılaşırız. İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/922) İhtilâfu'l-fukahâ'sı, Tahâvî'nin (ö.321/933) Kitâbu'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ ya da İhtilâfu'l-ulemâ'sı en önemli eserlerdir.

Hicrî beşinci asrın başlarında ihtilâfları prensiplere bağlama girişimi ile karşılaşırız. Daha sonra -bir eser dışında- takipçi bulamayan bu girişim sayesinde fukahâ arasındaki ihtilâfların köklü ve usûlde olduğunu anlıyoruz. Artık bu asır 'ilm-i hilâfın tedvîn şeklinin açıklığa kavuştuğu asırdır.

Bilhassa beşinci, altıncı ve yedinci asırlarda bu alanda oldukça fazla diyebileceğimiz ve çoğu zaman birbirinin

---

(81) Başka örnekler için 3.bölümde verdiğimiz listeye bakınız.

(82) İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s.315.

tekrarı olan eserler kaleme alınmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğunluğu çağımızda anladığımız ilmî tarafsızlıktan uzak olup bir mezhebi diğer bir mezhebe karşı savunma gayreti gütmektedirler(83).

'İlm-i hilâfa dair yazılan kitapların çoğu hanefî ve şâfiî fakihleri tarafından kaleme alınmıştır. Çünkü hanefîlere göre kıyas, mezheplerinin pek çok ferî hükmü için bir prensip teşkil etmektedir. Bundan dolayı onlar re'y ve bahis ehli durumundadırlar. Mâlikîler ise çoğunlukla esere itimad ediyorlar. Hem onların çoğunluğunu -pek azı dışında- sanatlardan habersiz çölde yaşayan Mağrib halkı teşkil etmektedir(84).

d) Gelişmesi

İctihâdî konularda, her müctehidin bakış açısı farklı olduğundan, kaçınılmaz olan ihtilâflar selef devrinde muazzam şekilde genişlemişti. Herkes dilediği müctehidi taklîd edip ona uymakta serbest idi. Bundan dolayı 'ilm-i hilâf temelde tâbîleri bulunan müctehidler arasındaki ihtilâf ve münâzaraları ihtiva etmekteydi. Tâbîleri bulunan imamlar arasındaki bu ihtilâf bir müddet böylece devam etti. İctihâd işi, ileri gelen alimler arasından dört imama dayanıp da(85) kendilerine hüsn-i zan hâsıl olunca insanlar yalnız onları taklîd etmekle yetinip başkalarını taklîdi menettiler(86).

Dört mezhep yerleştikten sonra bahis ve ihtilâf yalnız dörtmezhebin alimleri arasında cereyan eder oldu(87). Bu ilim âdetâ mukallidlere hâs bir çehre kazandı. İmamlarının görüşü-

---

(83) en, Nâhî, a.g.e., s.81.

(84) İbn Haldûn, a.g.e., III/1067; İzmirli, i 12.

(85) İbn Haldûn, a.g.e., III/1066; İzmirli, 9.

(86) İbn Haldûn, a.y.

(87) a.y.

nü yahut ondan gelen kendilerince sahîh rivâyetlerden birini esas alıp taklîd ettiklerini zafere ulaştırma, etmediklerini de yıkmak için cedel sanatının metoduna başvurdular(88). Onların ihtilâfı müctehidlerin usûl-i fıkıh ve şer'î naslardaki ihtilâfları yerine geçti. Artık usûl ve şerî delillerde münâzara için bir saha kalmadı. Tarafların her biri taklîd ettiği imamın usûl ve metodları doğru, mezhep ve ictihâdı sahîh olduğunu isbâta koyuldular. Bundan dolayı aralarında pek çok münâzaralar zuhûr etti. Münâzara, fıkıh ilminin her bölümünde icrâ edildi(89).

İhtilâf bazan Şâfiî ile Mâlik arasında olur, Ebû Hanîfe birine muvâfakat eder; bazan Mâlik ile Ebû Hanîfe arasında olur, Şâfiî birine muvâfakat eder, bazan da Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasında olur, Mâlik birine muvâfakat eder. Bu münâzaralarda bu imamların dayanakları ihtilâfların kaynakları ve ictihâd mahalleri açıklanırdı(90).

Zamanla yalnız Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasındaki ihtilâflar üzerinde duruldu. Mâlik, Süfyân eş-Şevrî, Ahmed b. Hanbel gibi pek çok büyük müctehidin görüşlerine kayıtsız kaldılar(91).

Öte yandan bu devrede mezhepler arasında çok sert tartışmaların ortaya çıktığını görüyoruz. Örnek verecek olursak, bir gün Şâfiî alimi Ebu'l-Meâlî (ö.478/1085): "Veliden izinsiz nikâh meselesi Ebû Hanîfe ile Allah Rasûlü (s.a.) arasındaki bir ihtilaftır. Zira Allah Rasûlü (s.a.) "velisinin izni olmaksızın evlenen kadının nikahı, bâtıldır" buyurmuş, Ebû Hanîfe ise nikâhının sahîh olacağını söylemiştir" der. Ebu'l-Meâlî'nin bulunduğu bir toplantıda hanefî alimi Ebu'l-

---

(88) İbn Bedrân, a.g.e., s.231.

(89) İbn Haldûn, a.y. vd; İzmirli, a.y.

(90) İbn Haldûn, a.g.e., III/1067; İzmirli, 10.

(91) Gazzâlî, İhyâ, I/42.

Hasan es-Sandelî'ye (ö.484/1091), hayvanı keserken besmele çekmenin vâcip olup olmadığı sorulur. O da cevaben der ki: "Bu mesele Şâfiî ile Allah Teâlâ arasında bir ihtilâftır. Çünkü Allah Teâlâ: "Kesilirken Allah'ın adı anılmayan hayvanın etinden yemeyin" buyuruyor, Şâfiî ise yiyin diyor"(92).

Kör taassupla karışan ihtilâflar zaman zaman savaflara kadar varan ictimaî felâketlere sebebiyet vermiştir(93). Bu kötü gidişin farkına varan büyük İslâm alimleri çözümler aramıştır. Meselâ, Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996) bu ilmi muhdes (bid'at) bilimler sınıfına koyarak(94) ondan sakındırmaya çalışırken, İmâm Gazzâlî (ö.504/1111) gibi büyük bir müceddid bu ilmin ömrü zâyî etme olduğunu faydasızlığını ve zararlı oluşunu ileri sürmüştü(95) ama yine de hakkı aramak için tartışma yapmanın dinden olduğunu belirterek böyle bir tartışmanın şu şart ve alâmetleri taşıması gerektiğini söylemiştir:

1- Bu iş farz-ı kifâyeye olduğu için, farz-ı ayınları tamamlamamış bir kimse bununla uğraşmamalıdır.

2- Farz-ı kifâyeyi münâzaradan daha önemli görmemelidir.

3- Tartışmacınının, kendi re'yi ile fetvâ verir bir müctehid olması gerekir.

4- Yalnızca meydana gelen ya da meydana gelmesi büyük ihtimal olan konularda tartışmalıdır.

5- İnsanların gözlerinden uzakta yapılan münâzara onun gözünde meclislerde, büyüklerin ve sultanların huzurunda yapılanlardan daha sevimli ve önemli olmalıdır.

---

(92) Taşköprüzâde, Tabakât, 89 vd.

(93) Örnekleri için bkz. Karaman, Hayreddin, İslâmın Işığında Günün Meseleleri, I, s.323-329, İstanbul, 1984.

(94) Kûtu'l-kulûb, I/166 ve 164.

(95) İhyâ, I/41 vd.

6- Hakikati aramakta kaybolan bir şeyi araştıran durumunda olmalı, kayıp eşyayı kendisi bulmuş veya ona yardım eden bulmuş, farketmemelidir. Arkadaşını kendisine hasım değil, yardımcı görmeli, kendisine hatasını bildirip hakkı gösterince, ona teşekkür etmelidir.

7- Yardımcısını münâzarada bir delîlden bir başka delîle ve bir problemden bir başka probleme intikalden engellememelidir.

8- Kendisinden istifâde edilmesi umulan, ilimle meşgûl biriyle münazara etmelidir(96).

Bununla birlikte bu ilmin bir başka açıdan faydası olmuştur. Şöyle ki, her grup kendi mezhebini desteklemek için delîller toplamaya gayret sarfetmiş ve böylece fikhî hareketin dairesi genişlemiş, kıymetli hukukî görüşler ortaya çıkmıştır. Bu münazaralar fakihlerin pek çoğunu tartıştıkları grubun silahlarıyla silahlanmaya yöneltmiş, artık kıyasçılar hadîsle, hadîsçiler de re'y ile silahlanır olmuşlardır. Birbirinden uzak pekçok görüş açıları birbirine yaklaşmıştır(97).

e) Ve Sonrası

Şerh ve hâşiye devrine girildiğinde artık bir kaç eser dışında konumuzu ilgilendiren orijinal eserler görülmez oldu. Zamanla ʿilm-i hilâf kitapları zâyi olmaya, izleri silinip yok olmaya yüz tutmuştur(98). Bu halden yakınan Taşköprüzâde (ö. 967/1559): "Zamanımız öğrencileri, kitaplarından bir şeyi bilmekten öte, hatta ve hatta bazı meselelerine vâkıf olmaksızın öte hilâf, cedel ve münâzara arasındaki farkı bile anlamıyorlar" diyor(99).

---

(96) a.g.e., I/42 vd.

(97) Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, II/170.

(98) Taşköprüzâde, Miftâh, I/307; Şiddîk Hasan Hân, a.g.e., II/278.

(99) Taşköprüzâde, a.y.

Daha sonraki asırları da İzmirli'den okuyalım: "İlm-i hilâf, imamların kaynaklarını bilmek, bahis ve istidlâlde maharet kazanmak için gayet faydalı üstün ilimlerden ise de müstesipleri için diğer imamların mezheplerini de bilmek lâzım olduğundan memleketimizde maatteesüf değil müstesipleri ismi bile unutulmuştur".

"İlm-i hilâf ve ilm-i cedel kemâl ilimlerinden olup zarurî ilimlerden olmadığından erbâbı zâten az idi. Kemâl ilimlerinin erbâbı az; bilâkis zarurî ilimlerin e bâbı çok olagelmıştır. Nitekim usûl-i fıkıh alimi nisbeten az, fûrû-ı fıkıh alimi çoktur. Bundan dolayı felsefe ve yüksek matematik alimi her asırda az bulunur"(100).

f) Günümüzde 'İlm-i Hilâf

Yaklaşık bir asırdır ilm-i hilâfa yeniden yöneliş olmuştur. Gelişme seyrini İzmirli şöyle anlatıyor: "Memleketimizde asırlarca ortadan silinmiş olan ilm-i hilâf bu kere âcizlerinin (kendisini kastediyor) delâletiyle Dâru'l-funûn 'Ulûm-i Şer'iyye Fakültesi programına konulmuş ve yeniden ihyâsına teşebbüs edilmiştir."

"Allah'ın yardımıyla bu seneden (1330 h./1911 m.) itibaren Dâru'l-funûn'umuzda ilk defa olarak öğretimine başlanıyor. İlk eser olmak üzere şu mecmûa ümmetin nazarına arz olunuyor"(101).

Günümüzde ilm-i hilâf değişik şeklelerle karşımıza çıkmıştır. Artık yalnız mezhepler arası mukayeselerle yetinilmiyor. İslâm Hukukunun yürürlükte olmadığı ülkelerde yeri geldikçe yürürlükteki hukukla mukayeseler yapılıyor. Diğer yandan master, doktora ve doçentlik tezleri gibi akademik çalışmalarda ve çeşitli konularda yapılan serbest ilmî etüdüde sık sık diğer hukuk sistemlerinden ve onların mevzûatından

(100) İzmirli, s.20 (sadeleştirilerek).

(101) İzmirli, s.21.

söz edilir olmuştur. Bu arada İslâm Hukuku ile ilgili araştırmalarda bulunan Batıllıların eserlerini de unutmamalıdır.

Günümüzde adlarına "muvâzen", "muqâren" ve "mukayeseli" gibi kelimeler ilâve edilerek yazılan bazı 'ilm-i hilâf kitaplarına örnekler verecek olursak:

1- İzmirli İsmail Hakkı: İlm-i Hilâf, İstanbul, 1330.

2- Maḥmûd Muḥammed Şeltût ve Muḥammed 'Alî es-Sâ'is: Muqâranetü'l-mezâhib fi'l-fıkh, Mısır, 1953.

3- 'Abdülkâdir 'Üdeh: et-Teşrifü'l-cinâî el-İslâmî muqârenen bi'l-kânûni'l-vaz'î, Kahire, 1956.

4- Muştafâ es-Sibâ'î: el-Mer'e beyne'l-fıkhî ve'l-Ḳânûn, Haleb, 1962.

5- Muḥammed Takıyyü'l-Ḥakîm: el-Uşûlü'l-âmme fi'l-fıkhî'l-muqâren-Medhal ilâ dirâseti'l-fıkhî'l-muqâren, Necef, 1383/1963.

6- Şalâhüddîn en-Nâhî: en-Nazariyyetü'l-âmme fi'l-kânûni'l-muvâzen ve 'ilmî'l-hilâf, Bağdat, 1968 (Dünya hukuk ailelerini sistemleri açısından ele alan önemli bir eserdir).

7- Ḥasan Ahmed el-Ḥatîb: el-Fıkhü'l-muqâren, Matbaatu dâri't-te'lif.

8- Hayreddin Karaman; Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul, 1987.

9- Sâ'îd Ramazan el-Bûtî, Muḥâdarât fi'l-fıkhî'l-muqâran, Dimeşk, 1981.

7- Mukayeseli Hukukla Karşılaştırılması

Muhtelif hukukî sistem ve normların karşılaştırmalı bir üslupla ele alınıp uyuşan ve ayrılan noktalarının belirtilmesi çalışmaları yenidir; bir asırdan fazla ileri gitmez. Ancak bu demek değildir ki, eskiler muhtelif milletlere yahut

çağlara ait muhtelif hukuklar arasında karşılaştırma yapma ve aralarında benzerlikler kurma alanında dağınık da olsa bazı çalışmalar yapmamışlar, bu alanda çaba sarfetmemişlerdir. Bu alanda yapılan çalışmaların en belirginini müslüman hukukçuların çabalarıdır.

Bu taraftan Batılı mukayeseli hukukçuların haberi ve buna bir temayülleri yokken müslüman hukukçuların çabaları 'ilm-i hilâfı geliştirmişti. Müslüman hukukçular 'ilm-i hilâfa büyük bir önem vermişler ve bu itina hoş meyvelerini vermiş, hukukun bu alanında iki ya da daha çok mezhebin uyuşan ve ayrılan noktalarını sunan kıymetli eserler yazılmıştı(102).

a) Mukayeseli Hukuk Kavramı

"Mukayeseli hukuk" ıstılahı tenkit edilmiş ve aldatıcı bir ıstılah olduğu belirtilmiştir(103). Zira "hukuk denince bir kaideler manzumesi anlaşılıyorsa, mukayeseli hukuktan bahsedilemeyeceği aşikârdır. Muhtelif hukuk sistemlerinden alınankaideleri mukayese ameliyesi, beşerî münasebet ve muameleler tanzim eden kaidelere müncer olmayacağı gibi, "mukayeseli" diye tavsif olunabilecek münasebetler ve kaideler de yoktur. "Mukayeseli evlilik hukuku" dediğimiz zaman, bundan maksat, mukayesecilerin karı koca münasebetlerini tanzime matuf kaideler buldukları değildir. Bununla muhtelif memleketlerde cari evlilik hukuku kaidelerinin, hangi bakımdan ve ne dereceye kadar birbirlerinden ayrıldıklarını tespit için, bir mukayeseye tâbi tutuldukları ifade edilir"(104).

Mukayeseli hukuktan bahsedilebilmesi için iki unsurun bir araya gelmesi zorunludur: a) Muhtelif hukuk sistemlerine

---

(102) en-Nâhî, a.g.e., 81.

(103) Davran, Bülent, Mukayeseli Medenî Hukuk Dersleri, s.3; en-Nahî, a.g.e., s.13.

(104) Davran, a.y.

ait kaidelerin mukayesesi mevzubahis değildir, b) aynı meseleye ait kaideler mukayese edilmelidir. Bu iki unsur birleştirilirse mukayeseli hukuk, aynı hukukî meseleyi tanzim eden, muhtelif hukuk nizamlarına ait hukukî kaidelerin mukayesesidir diyebiliriz(105).

b) Batı'daki Gelişmesi

Daha önce de belirttiğimiz gibi yukarıda anlatılan anlamda mukayeseli hukuk bir asırdan fazla ileri gitmez. Ancak milâttan önceki asırlara kadar uzanan devirlerde başka hukuk sistemleriyle gerek iktibas etme ve gerekse felsefî açıdan alâkadar olma teşebbüsleri görülmüştür. Zaman zaman Roma hukukunun ve kilise hukukunun kazandığı otorite karşısında diğer hukuklara karşı ilgi azalmışsa da bazı münferit çalışmalar eksik olmamıştır.

İlk defa olarak Roma hukuku, kilise hukuku ve halk hukukları üzerinde pratik araştırmalar yapılmasını teklif eden Leibniz olmuştur. Yine ilk defa olarak bir hukuk kaidesinin mücerret surette mütâlaa edilemeyeceğini, tarihî kaynağına ve tatbik edileceği ortamın şartlarına bakılmak gerektiğini gösteren Montesquieu, mukayeseli hukukun kurucusu sayılmıştır.

1832 senesinde Paris'te ilk mukayeseli medenî hukuk kürsüsü kuruldu. Birara değerden düşer gibi görünen mukayeseli hukuk tetkikâtı 1850 senesinde diğer ilimlerde bilhassa dil ve etnoloji sahalarında mukayese usûlünün tatbiki ile yeniden canlandı. J.J.Bachofen'in maderşâhilîk hakkındaki kitabı ile etnolojik hukuk ilmi kurulmuş oldu.

1881 yılında, Post'un bir kitabı hakkındaki tenkit yazısıyla ortaya çıkan Josef Kohler'in idaresi altında Almanya'

da ve diğ er memleketlerde Morgan, Dargun ve Kowalewsky tarafından etnolojik hukuk araştırmaları teşvik görerek en yüksek gelişmeye mazhar olmuştur. Aynı sıralarda etnolojik mukayeseli hukuk ilminin yanında, çağdaş medenî milletlerin hukukunu tetkik eden mukayeseli hukuk da yeniden canlandı. Bu alanda çeşitli kürsüler kuruldu ve mecmualar yayınlandı. Avrupa'da ve Avrupa dışındaki üniversitelerde yabancı ve mukayeseli hukuk araştırmaları için hususî seminerler düzenlendi.

1900 senesinde Paris'te Uluslararası Mukayeseli Hukuk Kongresi düzenlendi. 1932 ve 1937 senelerinde Lahey'de iki kongre daha yapıldı. Bu milletlerarası çalışmaların gerçekleşmesine en fazla Edward Lambert'in gayretleri müessir olmuştur(106).

c) Mukayeseli Hukuk ve 'İlm-i Hilâf

İslâm'da ortaya çıkan 'ilm-i hilâfın konusu bazı yönlerden, modern hukuklardaki mukayeseli hukukun konusunu karşılamaktadır. Çünkü 'ilm-i hilâf, muhtelif İslâm hukukçularının ve hukuk ekollerinin görüşlerini münâzara adı verilen yeni bir araştırma metoduyla sunma ve görüşlerin çıkış noktalarını belirtmeden ibaret bir ilimdir. Ancak 'ilm-i hilâf İslâm hukuku çerçevesinde kalmış, başka hukukları sunma hedefi taşımamıştır. Mukayeseli hukuk ise belli bölgelerle sınırlı kalmamış çeşitli ülkelerdeki çağdaş hukukî sistemler ve kanunlar arasında karşılaştırma yapmaya teşebbüs etmiştir. Hatta karşılaştırmanın sınırı orjinal hukuk sistemlerinden evrensel bir sistem itibar edilerek İslâm Hukukuna kadar uzanmıştır(107).

---

(106) Bu bölüm şu iki kitaptan özetlenmiştir: Davran, a.g.e., s.23-33; en-Nâhî, a.g.e., s.92-98.

(107) en-Nâhî, a.g.e., s.90.

8- 'İlm-i Hilâfın Tenkîdi

Yukarıdan beri ne olduğu, konusu, faydaları ve tarih-çesi sıralanan 'ilm-i hilâf çeşitli yönlerden tenkîde tâbî tutulmuştur. Bir yandan bir kısım âlimler çok faydalı olduğu halde artık bu ilimle uğraşılmadığından yakınınırlarken(108), diğer yandan bir kısım âlimler de zararlı ve bu ilimle uğraşmanın zaman kaybı olduğunu söylemişlerdir(109). Yukarıda faydaları sıralanırken aynı zamanda bu ilmin gerekliliğini savunanların dellileri de sıralanmış oldu. Burada zararlı olduğunu söyleyenlerin delilleri ve tahlîlleri anlatılacaktır.

'İlm-i hilâfın, gerek kendi özüne yönelik, gerekse bu ilimle uğraşanlara yönelik bir takım tenkîtler ortaya konmuştur. Menfî görüşü savunanların başında gelen Gazzâlî (v.505/1111) meşhûr eseri İhyâu 'Ulûmi'd-dîn'de "Övülen ilimlerin Övülen Miktârının Beyânı" başlığı altında, başlığın ifade ettiği hususları anlattıktan sonra bahsin sonuna doğru şunları söylüyor:

"Şu son asırlarda icâd edilen ve sahasında selef devrinde benzeri görülmemeyen incelemeler, eserler ve münakaşalar ortaya konan hilâfiyyâta gelince; onun etrafında dolaşayım deme ve ondan, öldürücü zehirden kaçınır gibi kaçın. Zira o, müzmin hastalıktır. Zarar ve tehlikelerinin tafsîlâtı yakında geleceği üzere fakîhlerin hepsini birbiriyle boy ölçüşme ve birbirine üstün gelme arzusuna sevkeden odur. Belki bu söz, söyleyeninden işitilince: 'İnsanlar bilmediklerinin düşmanıdır' denebilir. Sakın böyle sanma. İşi bilen, tecrübe sahibi birine rastladın. Bir zaman ömrünü bu yolda zâyî' eden, öncekilere göre daha çok eser verip, araştırma yapıp, tartışma ve açıklamada bulunup da sonra Allah'ın kendisine doğru yolu

---

(108) Keşf, 721; Siddîk Hasan Hân, a.g.e., II/277; İzmirli, s.20-21.

(109) Gazzâlî, a.g.e., I/41.

ilhâm ettiği, bu ilmin aybını gösterdiği ve bu sayede bu ilimden uzaklaşarak kendi nefsiyle uğraşmış olan birinden bu nasîhatı kabul et.

'Fetvâ, şerîatin direğidir. Onun illetleri ise ancak 'ilm-i hilâf ile bilinebilir' sözüne aldanma. Zira mezhebin illetleri mezhebde zikredilmiştir. Bunun üzerine yapılacak ilâve, öncekilerin ve sahâbenin tanımadığı mucâdelelerden ibâret olacaktır. Oysa onlar diğerlerine göre fetvâların illetlerini en iyi bilen kimselerdi. Hem bu şeyler mezhep bilgisi konusunda faydasız olmaları yanında fıkıh zevkini bozan zararlı şeylerdir. Müftî olan kişinin sezgisi de şâhidlik ederki, fıkıh zevki sağlıklı olduğu zaman çoğu işlerde cedel şartlarına ayak uydurması mümkün olmaz. Tabîatı, cedel âdetlerine alışkanlık kazanan kimsenin zihni cedelin icâblarına boyun eğer, fıkıh zevkine boyun eğmekten korkar.

Bu ilimle uğraşan yalnızca şöhret ve makam elde etmek için uğraşır ve mezhebin illetlerini araştırdığını söyleyerek de avunur. Ömrü böyle gelip geçer de himmeti mezhep ilmine çevrilmez. Cin şeytanlarından emniyetle ol, insan şeytanlarından korun. Zira bunlar saptırma ve yoldan çıkarma hususunda cin şeytanlarını yorulmaktan kurtardılar"(110).

Öte yandan Gazzâlî, eserinin bir başka yerinde tıp ilmi gibi farz-ı kifâye bir ilimle uğraşılmayıp da hilâfiyyât ve cedeliyyât ile uğraşılmasından yakınır(111).

Görüldüğü üzere Gazzâlî, tenkitlerini serdederken daha çok şöhret ve makam elde etme, başkalarıyla boy ölçüşme, onlara üstün gelme gibi hilâfçılardan kaynaklanan subjektif

---

(110) a.y.

(111) Gazzâlî, a.g.e., 21.

noktalardan yaklaşmakta(112) ve ilmin kendisine yönelik tenkidinde ise mezhebi bilme konusunda işe yaramayacağını ve fıkıh zevkini bozacağını söylüyor.

Birbirlerine "muḥâlif", "ḥaşım" gibi kelimeleri kullanmaları da bir başka kusuru teşkil etmektedir. Öte yandan delîl getireceğiz diye zaîf delilleri güçlü göstermeye, karşı tarafın gerçekte güçlü olan delîllerini de zaîf çıkarmaya çalışıyorlar(113).

Hilâfçuların bir başka kusurları da muḥâlif buldukları kimselerin görüşlerini tam tesbit etmemeleri, hatta zaman zaman da onlara yanlış görüş nisbet etmeleridir(114).

---

(112) Eserinin bir başka yerinde de: "Fıkıhın yalnızca hilâfiyât kısmı ile ilgilenen sırf mücâdele, hasımları susturma, onlara galebe çalma ve galip gelip öğünmek amacıyla hakikati defetme yolunu öğrenmeye önem veriyor. Gece gündüz mezhep sahiblerinin çelişkilerini teftîş, akranların kusurlarını araştırma ve kırıcı sövme türlerini ezberleme ile uğraşır..." diyor. Bkz. a.g.e., III/382, İstanbul, 1985.

(113) İbn Bedrân, a..e., 233.

(114) Muḥammed Edîb Sâlih, Tahricu'l-fürû'a yazdığı önsöz, s.18.

II. BÖLÜM
EBÜ ZEYD ED-DEBÜSİ VE TE'SİSÜ'N-NAZAR'IN
İLM-İ HİLAFTAKİ YERİ

1- Debûsî'nin Hayatı

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlanmayan, fıkıh tarihinin önde gelen sîmalarından olan bu zâtın, Ebû Zeyd 'Abdullah ('Ubeydullâh) b. 'Umer b. 'Îsâ ed-Debûsî el-Kâdî şeklinde tesbit edilmiştir(1).

Nisbet edildiği Debûse(2) yahut Debûsiye(3), Maverâü'n-Nehr'deki Suğd köylerinden olup(4) Buḥârâ ile Semerkand arasında pek çok âlim yetiştiren bir yer adıdır(5).

Debûsî, 367/978 yılında doğmuştur(6).

Çok sayıda hocadan ders almış olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, kaynaklar, yalnızca Ebu Ca'fer el-Ustrûşenî'den fıkıh okuduğunu yazmaktadırlar(7). Hukukçumuzun Ebû Hanîfe'ye kadar olan hoca silsilesi ise şu şekilde tesbit edilmiştir. 1) Ebû Ca'fer el-Ustrûşenî-Ebû Bekr Muhammed b.el-Fazl (ö.381/991)-'Abdullâh b.Muhammed el-Üstâz es-Sebez-mûnî (ö.340/951)-Ebû Hafş eş-Şağîr-Ahmed b.Ḥafş Ebû Hafş el-Kebîr (ö.264/877)-Muhammed b.Ḥasan (ö.189/804)(8)-Ebû Hanîfe (ö.150/767). 2) Ebu Ca'fer el-Ustrûşenî-Ebû Bekr el-Ceşşâş

---

(1) Yâkût el-Ḥamevî, Mu'cemu'l-büldân, II/437; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmu'z-zâhira, V/76; Kuraşî, Cevâhir, II/499; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, III/246; Sem'ânî, Ensâb, V/273; İbn Ḥallikân, Vefeyâtu'l-a'yan, III/48; Zehebî, Siyer, XVII/51 ve el-İber, II/263; Lüknevî, Fevâid, 109; Taşköprüzâde, Ṭabakâtü'l-fukahâ, 71 ve Miftâhu's-se'âde, I/307; Ḥâcî Ḥalîfe, Keşfu'z-zunûn, 84, 168, 196, 334, 352, 467, 568, 703.

(2) İbn Ḥallikân, a.y.

(3) el-Ḥamevî, a.y.; Sem'ânî, a.y.

(4) a.y.

(5) İbn Ḥallikân, a.y.; Taşköprüzâde, Miftâh, I/308; İbnü'l-İmâd, a.y.

(6) Kuraşî, a.y.; Hamidullah, İslam Hukuku Etüdlere, 65.

(7) Taşköprüzâde, Ṭabakât, 64, 71; Lüknevî, 23, 58, 144.

(8) Lüknevî, 23.

er-Râzî (ö.370/981)-Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö.340/951)-Ebû Sa'îd el-Berde'î (ö.317/929)-Mûsâ b.Naşîr er-Râzî-Muhammed b.Ḥasan(9)-Ebû Ḥanîfe.

Semerḳand ve Buḥârâ'da ileri gelen âlimlerle münâzara-
larda bulunduğunu(10) ve Buḥârâ'da vefât ettiğini gözönüne
alırsak(11) Debusi'nin hayatını ilim yolunda vatanından uzak-
ta geçirdiğini ve buralarda gerek öğrenim gördüğünü, gerekse
tedrîs faâliyetlerinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Yedi
kadî'dan biri olduğu söylendiği(12) ve "Ḳâdî" ünvanıyla anıl-
dığı halde nerede kadılık yaptığı belirtilmemiştir. Buḥârâ
ya da Semerḳand'da bu görevi üstlenmiş olması muhtemeldir.

Yine pek çok öğrenci yetiştirmiş olması muhakkak olan
büyük İslâm hukukçusunun tesbit edebildiğimiz kadarıyla, kay-
naklar, iki önemli talebesinden söz etmektedirler:

a) Ḳâdî Ahmed b. 'Abdurrahmân Cemâlüddîn Ebû Naşr er-
Rigadmunî (d.414/1023-ö.493/1099). Ebû Zeyd Debûsî'den ve Ebû
Naşr Ahmed b. 'Abdullâh el-Ḥayzaḥâzî'den tahsil görmüş, ondan
da oğlu Muhammed b.Ahmed ve torunu Ebû Naşr Cemâlüddîn Ḥâmid
b.Muhammed fıkıh öğrenmiştir. Buhara kadılığı yapan bu zat,
fazîlet sahibi bir imâmdı. Ana tarafından el-Muḥîṭ adlı ese-
rin sahibinin (Maḥmûd b.eş-Şadr es-Sa'îd Ahmed) dedesidir(13).

---

(9) a.g.e., 58.

(10) Sem'ânî, Ensâb, a.y.; Lüknevi, 109.

(11) a.y.; Ḥamevî, 438; İbn Ḥallikân, a.y.; İbnü'l- 'Îmâd,
a.y.; Zehebi, a.y.

(12) Taşköprüzâde, Ṭabakât, 71.

(13) Lüknevi, a.g.e., 23, 24, 176.

b) Kâdî 'Alauddîn 'Alî el-Mervezî(14).

Ebû Zeyd Debûsî, bazı kaynaklara göre 430/1038(15), bazılarına göre de 432/1040(16) yılında Buḥârâ'da vefat etmiştir. Kaynaklardan biri vefat tarihini 435/1043(17), bir başkası da 403/1012(18) yıllarını göstermişse de 63 yaşında öldüğü söylenildiğinde(19) ve doğumunun da 367/977 senesine rastladığına kesin gözüyle bakarsak onun ölüm tarihinin 430/1039 oluşunun en doğru olduğu sonucuna varabiliriz(20). İmam Ebû Bekr b.Ṭarḥân'ın kabri yanına defnedilen hukukçumuzun kabrini Sem'ânî pek çok defa ziyaret ettiğini söylüyor(21).

2- İlmî Şahsiyeti

Hem Ebû Bekr el-Ceşşas er-Râzî'den ve hem de Ebû Bekr Muhammed b.el-Fazl'dan tahsil görmüş olan Ebû Ca'fer el-Ustrûsenî'nin öğrencisi İmam Debûsî, daha evvel İmâm Mâturîdî (ö.333/978) tarafından başlatılmış olan Orta Asya mektebinin geleneğini sürdürmüştür(22). Zamanında, Mâverâü'n-Nehr'de hanefî mezhebinin riyâseti kendisine intikal etmişti. Öldüğünde orada onun fetvasına istinâd ediliyordu(23).

---

(14) Lüknevi, a.g.e., 144, 164, 176.

(15) Sem'ânî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Kuraşî, II/500; İbn Tağrıberdî, a.y.; Zehebî, Siyer, a.y.; İbnü'l-İmâd, a.g.; Taşköprüzâde, a.y.; Keşf, 84, 168, 196, 334, 467, 703; Lüknevi, 109.

(16) Kuraşî, a.y.; Taşköprüzâde, a.y.; Keşf, 588.

(17) Taşköprüzâde, Ṭabakât, a.y.

(18) el-Ḥamevî, a.y.

(19) Kuraşî, a.y.; Taşköprüzâde, Ṭabakât ve Miftâḥ, a.y.

(20) Kavakçı, Yûsuf Ziya, Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları, 35.

(21) Ensâb, a.y.

(22) Hamidullah, a.g.e., 65; Kavakçı, a.g.e., 33-34.

(23) İbn Tağrıberdî, a.y.

Ayrıca Debûsî'nin pek çok ilimde uzman, iyi huylu bir fakîh ve aynı zamanda nahv (sentaks) bilgini olduğunu öğreniyoruz(24).

Te'sisü'n-nazar adlı eseri ile İslâm hukuk ilminde müstakil bir sahanın inkişaf etmesini sağlamıştır. Bu müstakil saha, bugünkü "Mukayeseli Hukuk"a benzer olup "Hilafiyât" adı verilir(25). Pek çok kaynak hukukçumuzu 'ilmü'l-hilâf'ın kurucusu olarak gösterir(26). Kendisinden önce her ne kadar bu sahada bazı çalışmaların yapıldığını bize gösterecek eser adları, kısmen de olsa muhtevalarıyla birlikte malûm ise de(27) bu tetkikâtı sistemleştirip ilim haline getiren bu zât olmalıdır(28).

Zehebî'nin "ümmetin zekîlerinden" diye yâd ettiği(29) Debûsî'nin ismi, nazar'da, delîller çıkarmada ve re'ye darb-ı mesel olmuştur(30). Bir keresinde fakihlerden biriyle münazarada bulundu. Ebû Zeyd'in, kendisini her mağlup ettişin-

(24) a.y.

(25) Hamidullah, a.g.e., s.66.

(26) Zehebî, a.y.; İbnü'l-İmâd, a.y.; Taşköprüzâde, Tabakât, a.y. ve Miftâh, 307; İbn Hallikân, ay., Lüknevî, a.y. İzmirli, a.g.e., 4.

(27) Ebû Yûsuf'un İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ'sı (Kahire, 1357), Taberî'nin İhtilâfu'l-fukahâ'sı (Leiden, 1933), Şafi'î'nin İhtilâfu'l-İrâkıyyin ile İhtilâfu Mâlik ve Şafi'î (Kahire, 1325) adlı eserleri ile kaynaklarda isimleri geçip isimlerinden bu sahaya ait oldukları anlaşılan Tahâvî'nin el-İhtilâf beyne'l-fukahâ'sı (Fihrist, 292), Ebû Ca'fer b.Muhammed el-Ebherî'nin Mesâilü'l-hilâf'ı (Fihrist, 283), Ahmed b.Naşr el-Mervezî'nin İhtilâfu'l-fukahâ'sı (Fihrist, 299), Ebû İshâk İbrâhîm b.Câbir'in Kitâbu'l-İhtilâf'ı (Fihrist, 306) ve daha pek çok eser misal gösterilebilir. Bütün bu eserler Debûsî'den önce hilâf alanında çalışmalar yapıldığını bize göstermeye yeter.

(28) Kavakçı, İslâm Medeniyeti Mecmuası, c.II, sayı: 14, s.26.

(29) Zehebî, a.y.

(30) Sem'ânî, a.y.; İbnü'l-İmâd, a.y.; Hamevî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Lüknevî, a.y.

de o fakih tebessüm ediyor, gülüyordu. Bunun üzerine Ebû Zeyd şu anlamda bir şiir söyledi: "Ne oluyor ki, onu delille mağlup edince, bana, gülme ve kahkaha ile karşılık veriyor? Şayet kişinin gülmesi fakihliğinden ileri geliyorsa sahradaki ayı, o halde ne kadar da fakih!"(31).

Debusi eserleriyle gerek Şark, gerekse Garp müslümanları arasında büyük tesir icrâ etmiştir. Endülüslü meşhur hukukçu İbnü'l- 'Arabî Bağdâd'a gelip onun eserlerini kopya ederek Garbî İslâm âlemine yaymıştı. Bu sebeple İbn Rüşd'ün hukukî eserlerinin Debûsiden mülhem olduğu düşünülebilir(32). Kavakçı, "ed-Debûsî, İbn Nuceym'e tesir etmiş, o da el-Eşbâh ve'n-nezâir yoluyla Osmanlı mahsulü olan Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye'ye de tesir etmiştir. Bilhassa Mecelle'nin Kavaid-i Külliyesi bulunan ilk 100 maddede bu tesir açıkça görülür." der(33). İzmirli ise bu tesirlere örnek verir(34). Ancak İbn Nuceym'in kendisi Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Takvîmu'l-edille'sini okuduğunu açıkça söylediği halde, eserlerini yazarken yararlandığı kaynaklar arasında Te'sîsu'n-nazar'ı saymamışsa(36) da bu durum, onun bu esere vâkıf olmadığını göstermez.

3- Eserleri

Debûsî, çeşitli mevzularda eserler vermiştir. Ancak eserlerinin adlarından da anlaşılacağı üzere bunların çoğunluğu hukuk sahasındadır. Bir kısım eserleri günümüze kadar geldiği halde, bir kısmının adlarını yalnızca kaynaklardan öğreniyoruz.

-
- (31) İbn Hallikân, a.y.; Kuraşî, a.y.; Taşkoprüzâde, a.y.; Lüknevî, a.y.
(32) Hamidullah, a.g.e., 65; Kavakçı, Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları, 34.
(33) Kavakçı, a.y.
(34) İlm-i Hilâf, 189, 190.
(35) el-Eşbâh ve'n-nezâir, s.6.
(36) a.g.e., s.7.

a) Günümüze Kadar Gelen Eserleri

1- Takvîmu'l-edille(37): Usûl-i fıkıh sahasında bir eser olup kelâm metoduyla yazılmıştır. Kitap deliller bahsiyle başlıyor ve bu konu oldukça geniş bir tarzda işleniyor. Sonra mûmâna'a, kalb, 'aks, mu'âraza, tercih, münâkaza, mûcebu'l-'ille, fesâdu'l-vaz', çard, intikâl vecihleri gibi cedel ilmini ilgilendiren prensipler ve 'illet, sebep, şart ve 'alâmet arasındaki farklar gibi usul-i fıkıhın vaz'î hükümler bölümünü ilgilendiren hususlar üzerinde duruluyor; taklîd, ilhâm, istişhâbu'l-hâl ve çarddan oluşan saptırıcı deliller(38) inceleniyor; istihsan prensibi anlatılıyor ve müctehidlerde aranan vasıflar açıklanıp kitap meşru at bölümüyle son buluyor. Konu başlıklarında "Bâbu'l-kavl fî..." ifadesi kullanılıyor. Müellif kendi görüşünü belirtirken "Kâle'l-Kâdî-Kâdî der ki..." ifadesini sık sık kullanıyor.

Muhammed Hamidullah bu eser için: "Bu, öğrenmeğe çalıştığımız usulü'l-fıkıhı kendine mevzu edinen, fakat bugüne kadar hiç okuyamamış olduğum en iyi kitaplardan biridir" diyor(39) ve eser hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor: "Takvîmu'l-edille'nin de mukayeseli usulü'l-fıkıha dair eserlerden biri olduğu söylenebilir."(40)

Fahru'l-İslâm 'Alî b.Muhammed el-Pezdevî (ö.482/1089) tarafından şerhedilen bu eser(41), Ebü Ca'fer Muhammed b.Hüseyn (ö.511 veya 512/1117 veya 1118) tarafından da ihtisâr edilmiştir(42).

---

(37) Kuraşî, a.g.e., II/499; İbn Hallikân, a.y.; el-Hamevî, a.y.; Sem'ânî, a.y.; Zehebî, Siyer, a.y.; Lüknevî, a.y.; Taşkoprüzâde, Tabakât, 71 ve Miftâh, I/307; Keşf, 467.

(38) İfade Debûsî'nindir. Bk.Takvîm, v.215a, Lâleli, no:690.

(39) Hamidullah, a.g.e., 66.

(40) a.y.

(41) Keşf, 467.

(42) a.y.; Lüknevî, a.g.e., 164.

Bazı yazmaları: Bağdatlı Vehbi Efendi, no: 350; Carullah Ağa, no: 448; Yeni Cami, no: 350; Lâleli, no: 690.

2- el-Esrâr fi'l-uşûl ve'l-Fürû' (43): Umûmî mahiyette bir fıkıh kitabıdır(44). Ancak eser hilafiyat kitaplarını andırır bir biçimde tertip edilmiştir. Fıkıh bablarının normal seyrinde yazılmış olan bu kitap bilhassa Şâfiî mezhebine red-diye niteliği taşımaktadır. Fakat her konuda onun hilafı belirtilmiyor. Çoğu zaman "Mes'ele" başlığı kullanılıyor. Hanefî görüşü "indenâ" lâfzıyla, Şâfiî görüşü "inde's-Şafi'î" ya da "indehüm" lâfzıyla veriliyor. Önce hanefî mezhebinin delilleri, sonra karşı tarafın delilleri sıralanıyor, muhalif deliller cevaplandırılıyor. Ebu Hanife ile Ebû Yûsuf, Muhammed, Züfer gibi hanefî imamları arasındaki -varsa- görüş ayrılıkları da veriliyor, aynı metodla çoğunlukla Ebû Hanife destekleniyor. İmam Malik ve diğer bazı imamların görüşlerine de zaman zaman yer veriliyor; onların görüşleri serdedilip delilleri cevaplandırılıyor. Muhammed Hamidullah bu kitap hakkında: "Şarkî İslâm âlemi bu nev'in etüdünü daha ileriye vardırılmamış görünüyor" der ve yukarıda da geçtiği üzere Endülüslü meşhur hukukçu İbnü'l-Ârabi'nin Bağdâd'a gelip Debûsî'nin eserlerini kopya ederek Garbî İslâm âlemine yaydığını, bu sebeple İbn Rüşd'ün hukuki eserlerinin Debusi'den mülahem olduğunun düşünülebileceğini belirtir(45).

el-Ensâb sahibi Ebû Sa'îd es-Sem'ânî, dedelerinden sözederken dedesi Ebu'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî eş-Şâfi'î'nin (ö.489/1095) el-İştîlâm adında afaka ve muhtelif bölgelere ulaşmış bir muhtasarın sahibi olduğunu ve bu eseri Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin yazdığı el-Esrâr'a cevap niteliğinde kaleme aldığını belirtir(46). M.Hamidullah, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin, Debûsî'nin usûlü'l-fıkha dair görüşlerinin reddini mevzu edinen el-İştîlâm fî redd Ebî

(43) Kuraşî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; el-Ḥamevî, a.y.; Sem'ânî, a.y.; Zehebî, a.y.; Lüknevî, a.g.e., 109; Taşköprüzâde, a.y.; Keşf, 84.

(44) Hamidullah, a.g.e., 65.

(45) a.y.

(46) Lüknevî, a.g.e., 174.

Zeydi'd-Debûsî (İstanbul, Carullah Ef. nu: 582) adlı eserinden sözetmekteyse(47) de bu eser tamamen furû-ı fıkha ait bir eserdir.

Bazı yazmaları: Hacı Beşir Ağa, no: 310; Ayasofya, no: 1021; Kara Çelebi Zade no: 97; Damad İbrahim Paşa, no: 490; Hamidiye, no: 444; Şehid Ali Paşa, no: 689.

3- Te'sisü'n-nazar fi ihtilâfi'l-eimme(48). İlm-i hilafı konu edinen ve ilk kaynaklarda adına rastlanmayan bu eserin ilk baskısı Mısır'da yapılmış; ancak tarih belirtilmemiştir. Son yıllarda basıldığı anlaşılan bir baskısında ise yayıncı ismi Zekerıyyâ 'Alî Yûsuf olarak verilmektedir. Kahire'de basılan bu eserin başına Muştafâ Muhammed el-Ğabbânî tarafından Debûsî'nin biyografisi ve ilm-i hilafı kısaca tanıtan bir mukaddime ilave edilmiştir.

Debûsî'ye nisbetinde kesinlik bulunmayan bu eserin özellikleri aşağıda ayrı bir bahisde ele alınacaktır.

4- el-Emedü'l-Akşâ(49): Debûsî'nin kendisi de Takvîmu'l-edille'nin önsözünde bu kitabından sözetmektedir(50). Muhammed 'Abdülkâdir 'Aţâ'nın tahkikiyle 1985'de Beyrut'ta basılan bu eser hikmet, ahlâk, tasavvuf ve psikoloji konularını içermekte olup 11 bölümden oluşmaktadır.

Bazı yazmaları: Carullah Ağa, no: 984; Esad Efendi, no: 3521/1; Hacı Beşir Ağa, no: 339; Lâleli, no: 1337; Reîsü'l-küttab, no: 1129 ve 1130/2; Şehid Ali Paşa, no: 1459/2.

---

(47) Hamidullah, a.g.e., 66.

(48) Keşf, 334.

(49) Sem'ânî, a.y.; Zehebî, a.y.; Keşf, 168; Taşköprüzâde, a.y.

(50) Takvîmu'l-edille, v.2b, Lâleli, no: 690.

b) Adlarına yalnızca kaynaklarda rastladığımız eserleri:

1- Hizânetü'l-hüdâ(51): Debûsî, Takvîmu'l-edille'nin önsözünde bu eserinden de söz ediyor(52). Oradaki sözlerinden bu eserin de el-Emedü'l-Akşâ gibi ahlak, tasavvuf ve psikoloji konularını işlediği anlaşılıyor.

2- Tecnîsü'd-Debûsî(53)

3- el-Envâr fî uşûli'l-fıkh(54)

4- en-Nuzum fi'l-fetâvâ(55)

5- Şerhu'l-Câmi'u'l-Kebîr(56). Adından da anlaşılacağı gibi İmâm Muhammed'in el-Câmi'u'l-Kebîr adlı eserinin şerhidir.

4- Te'sisü'n-Nazar'ın Özellikleri ve Önemi

a) Özellikleri ve Metodu

Müellifin önsözünden de anlaşılacağı üzere kitap pratik bir hukuk kitabı olarak kaleme alınmıştır(57). Maksadı fıkıh öğrencilerinin hilaf konularını ezberde tutmalarını kolaylaştırmak ve kaynakları hakkında bilgi edinmelerini sağlamaktır. Burada zikredilen maddeler bilinirse diğerleri onlara kıyas edilecektir(58).

---

(51) Keşf, 703.

(52) Debûsî, a.y.

(53) Keşf, 352.

(54) a.g.e., 196.

(55) Lüknevî, 109.

(56) Keşf, 168.

(57) Kavakçı, a.g.e., 37.

(58) Te'sîs, s.2.

Muasır bir müellif eserin metodunu şöylece takdim eder: "Müellif bir meseleyi ele alır ve ona dair ayrı ayrı fakihlere atfolunan hal şekillerini sayar ve hemen arkadan bu gibi ilk ihtilâfların ayrı ayrı mektepler arasında veya aynı bir mektep dahilinde nasıl olup da yüzlerce nokta-i nazar ayrılığının esas sebebini teşkil ettiğini gösterir."(59)

Eser sekiz bölüme ayrılmış ve muhtelif prensipleri içeren bir bölüm daha eklenmiştir. Bu bölümlerde önce "el-Asl" lafzı zikredilip ana kaide verilir ve sonra da "Alâ hâzâ mesâil" denilip örneklere geçilir. Her örneğin başında "minhâ" ifadesi kullanılır. Örneklerin, ana kaide ile nasıl bağlantılı olduğu gösterilmeye çalışılır. Ayrıca kaideye uymaz gibi görünen ya da istisna teşkil eden örnekler varsa açıklaması yapılır(60).

Eser toplam 86 ana kaideden meydana gelmektedir. Bunlar Mecelle'nin külli kaidelerine benzemektedir(61). Ancak bir kısmı teyemmüm, namaz, oruç, hac, zekat gibi ibadetleri ve bir kısmı da kölelik, tazminat, zimmiler, boşama, miras ve dava gibi hukukun özel branşlarını ilgilendiren kaidelerdir. Usul-i fıkıh kaideleri de mevcuttur.

Eserin diğer özelliklerini ise şöyle maddeleyebiliriz:

1- Zaman zaman müellif tercihlerde bulunuyor(62).

2- Bazan bir görüşün zâhiru'r-rivâye olduğunu açıkça belirtiyor(63); bunlar dışında kalan rivayetler kaydedilirken ya ravinin ismi verilerek(64) ya da meçhul ifade ile "rivayet

---

(59) Hamidullah, a.g.e., 66-67; Kavakçı, a.y.

(60) Meselâ bkz. s.4, 17, 21, 26.

(61) Kavakçı, a.y.

(62) Te'sîs, s.5 ve 9.

(63) a.g.e., 5, 14.

(64) a.g.e., 5, 14, 35, 37, 59.

olunur ki" şeklinde(65) aktarılıyor.

3- Tahriçlere yer veriyor(66).

4- Bir yerde İmâm Ahmed b. Hanbel'in(67), bir yerde İbn Semâ'a'nın(68), bir yerde Hasan b. Ziyâd'ın(69) ve bir yerde de Belh ulemasının(70) görüşleri aktarılıyor. Nasîr b. Yahyâ ve Muhammed b. Seleme gibi müteahhir alimlerin görüşlerinin nakledildiği de vardır(71).

5- "Üç imamımızla Züfer arasındaki ihtilafın kaynakları" başlığının konması(72) adeta Züfer'in hanefî mezhebinden dışlandığını imâ ediyor. Beri taraftan Dâvud ez-Zâhirî'nin muhalefetinin icmâda hesaba katılmaz olduğu belirtilerek(73), o da adeta fukaha sınıfından ihraç ediliyor.

6- Az da olsa sahabe ve tabîin görüşüne de yer veriliyor(74).

b) Kaynakları

Debûsî kitabını yazarken bazı konuları nerelerden aldığı açıklıyor. İşte burada o eserlerin listesi verilecektir. Bunlar:

---

(65) a.g.e., 6, 35, 36, 37, 44.

(66) a.g.e., 4, 11.

(67) a.g.e., 23.

(68) a.g.e., 35.

(69) a.g.e., 37.

(70) a.g.e., 6.

(71) a.g.e., 37.

(72) a.g.e., 38.

(73) a.g.e., 11.

(74) a.g.e., 11, 49.

1- İmâm Muhammed'in Kitapları:

- 1a) Kitâbu't-Talâk(75)
- 1b) ez-Ziyâdât(76)
- 1c) Kitâbu's-Sarf(77)
- 1d) es-Siyeru'l-kebîr(78)
- 1e) Kitâbu's-Salât(79)
- 1f) Kitâbu's-Sulh(80)
- 1g) el-Câmi'u'l-kebîr(81)
- 1h) Kitâbu's-Şüf'a(82)
- 1i) Kitâbu'l-Vakf(83)
- 1j) Kitâbu'l-Velâ(84).

2- Ebu'l-Hasan el-Kerhî(85): Bu zattan alıntı yaptığını söylediği halde eserinin adını belirtmiyor.

3- Şeyh İmâm Zeyd b.İlyâs'ın el-Münteka'sı(86). Biyografik eserlerde adını tesbit edemediğimiz bu alimin tesbiti bizi, Te'sisü'n-nazar'ın müellifini kesin olarak tanımaya götürecekti. Zira müellif, ondan duydum dediği bir mesele aktarıyor.

4- 'Abdullâh b.Hasan: Bu alim hakkında da biyografik eserlerden herhangi bir malumat elde edemedik. Müellif onun iki kitabından alıntı yapıyor:

-
- (75) a.g.e., 8.
  - (76) a.g.e., 9, 49.
  - (77) a.g.e., 17.
  - (78) a.y.
  - (79) a.g.e., 27.
  - (80) a.g.e., 31.
  - (81) a.g.e., 33, 35.
  - (82) a.g.e., 37.
  - (83) a.y.
  - (84) a.g.e., 60.
  - (85) a.g.e., 3.
  - (86) a.g.e., 34.

- 4a) Kitâbu's-Şalât(87)
4b) Şerhu'l-âşâr(88)

c) Tesirleri

Mecelle mazbatasında fıkhi kaidelerin bir araya getirilmesi İbn Nüceym'e (ö.970/1563) isnad ediliyor(89). Şerhlerinde ise küllî kaidelerin ilk defa İbn Nüceym tarafından toplanıp tertiplendiği ve daha sonra da Ebû Sa'îd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) gibi bazı muhakkık fakihlerin o yolda kaideler tertip ettikleri söyleniyor(90). Oysa ondan önce pek çok alim küllî kaideler toplamıştır(91). İşte Debûsî bunlardan biridir ve bu alimler kanalıyla İbn Nüceym'e ve onun yoluyla da Mecelle'ye tesir etmiştir(92).

İzmirli İsmail Hakkı, İbn Nüceym'den önce cemedilip de Mecelle'ye geçen bazı kaidelerin kimler tarafından tertiplendiğine örnekler verir(93). Onun Debûsî'den verdiği örnekleri ve kendi tesbit ettiklerimizi şöylece sıralayabiliriz:

<u>Mecelle Madde</u>		<u>Te'sîsü'n-nazar (Madde(94))</u>
4	Şek ile yakîn zail olmaz	4
42	İ'tibar galib-i şayiadır, nadire değildir	3 ve 38
48	Tabi olan şeye ayrıca hüküm verilmez	16

(87) a.g.e., 56.

(88) a.y.

(89) Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye (nşr.Ali Himmet Berki), s.10.

(90) İzmirli, a.g.e., 188.

(91) İzmirli, a.y. vd. Burada örnekler veriliyor. Bu yolda eser veren şu zatların isimleri zikrediliyor: Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö.340/951), Ebû Zeyd Debûsî (ö.430/1038), el-Kerhî'nin akranı Ebû Tâhir ed-Debbâs. Bütün bu zatlar hanefî fakihleridir. İbn Nüceym'den evvel bu yolda çalışma yapmış öteki mezheplerden de daha pek çok fakih vardır: İzzeddîn b. Abdüsselâm (ö.660/1261), el-Şarâfî (ö.684/1285), İbn Teymiye (ö.728/1327), Süyûtî (ö.911/1505).

(92) Kavakçı, a.g.e., 34.

(93) İlm-i Hilaf, s.189 vd.

(94) Madde numaraları tarafımızdan yapılan özet tercümeyle aittir.

54	Bizzat tecvîz olunmayan şey bittebaa tecvîz olunabilir.	20
60	Kelâmın imâli ihmâlinden evlâdır.	7
63	Mütecezzi olmayan bir şeyin bazını zikretmek küllünü zikr gibidir.	37
91	Cevâz-ı şer'î zamâna münâfi olur.	13

d) Tahricu'l-fürûc ile Karşılaştırılması

Te'sîsü'n-nazar'ın hilâfiyâta dair yazılan eserlerin içinde kendi türünde ilk olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu kitap alimler arasındaki ihtilafın prensiplerde olduğunu göstermeye çalışan ilk temel eserdir. Onun bu metodu sonraki devirlerde -bazı farklar olmakla birlikte bir eser dışında- devam ettirilmemiştir. ez-Zencânî (ö.656/1160) tarafından yazılan Tahricu'l-fürûc 'ale'l-uşûl adlı eser Te'sîsü'n-nazar'a çok benzemektedir. O da fürûu usûlde toplamaya ve küllî kaidelerden hareketle ihtilâfları ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak bununla beraber iki eser arasında şu farklar göre çarpmaktadır:

1- Te'sîsü'n-nazar'da Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ, Mâlik Şâfi'î, Ebû Yûsuf, Muhammed, Züfer ve Hasan b.Ziyâd'ın ihtilâfları verildiği halde Tahricu'l-fürûc'da yalnızca Şâfi'î-Ebû Hanîfe ihtilâfı üzerinde durulmuş, zaman zaman da öteki bazı alimlerin ihtilâfları belirtilmiştir.

2- Tahricu'l-fürûc'da fıkıh bâbları gözetilmiş, küllî kâidelerin örnekleri bazı istisnalar dışında hep o konudan verilmiştir. Te'sîs'de ise küllî kaide verilip fıkıhın hangi konusuna girerse girsin o kaide altına giren örnekler sıralanmıştır.

3- Zencânî pek çok usul-i fıkıh kaidesi zikrettiği halde, Debûsî nadiren usul kaideleri zikretmiştir.

4- Zencânî kaidelerin hangi delillere dayalı olarak ortaya konduklarını iki muhalif görüş açısından izah ediyor. Debusi ise kaideleri kabul edilmiş prensipler olarak sunuyor(95).

5- Kitabın Debûsî'ye Aidiyeti Problemi

Yukarıda da geçtiği üzere pek çok biyografi yazarı tarafından ilm-i hilâfın kurucusu olarak gösterilen Debusi'nin bu kuruculuk payesini hangi eseriyle elde ettiği, ilk kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir. İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf adlı eserinde bu ilmin kurucusu kabul ettiği Debûsî'nin(96) Te'sîsü'n-naẓar'ını esas alır(97).

Öte yandan bu ilmi kimin kurduğundan sözetmeyen İbn Haldûn, 'ilm-i hilâf kitapları arasında Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Kitâbu't-ta'likâ'sını kaydeder(98). Âtıf Efendi Kütüphanesi, 660/2 numarada "Kitâbu't-ta'likâ fî mesâilî'l-hilâf beyne'l-eimme" diye kayıtlı bulunan eser ise, Debûsî'ye nisbet edilerek Kahire'de 1320/1902 yılında basılan eserin aynıdır. Bu yazmanın, içinde bulunduğu mecmuadaki ilk kitab da Debusi'ye nisbetinde şüphe bulunmayan "Takvîmu'l-edille"dir. Her iki kitabın yazı stili de birbirinin aynıdır. Bu da aynı müstensih tarafından yazıldığını ortaya koyar. Müstensih adı 'Alî b.Yahyâ diye kaydedilen bu yazmanın, istinsah tarihi 966/1588 senesidir(99). Ancak kitabın sonundaki istinsah kaydında "Kemüle Te'sîs" ibaresi vardır(100).

Süleymaniye Kütüphanesinin değişik bölümlerinde Ebu'l-Leyş Semerkandî (ö.375/985) adına kayıtlı Te'sîsü'n-neẓâir

---

(95) Muḥammed Edîb Şâlih, Tahricu'l-fürû'a yazdığı giriş kısmı, s.18 vd.

(96) İzmirli, s.4, 5.

(97) a.g.e., 5 vd.

(98) Muḥaddime, III/1067.

(99) v.287 a.

(100) a.y.

ya da Te'sîsü'n-nazar adındaki eserlere(101) baktığımızda daha değişik bir durumla karşılaşılıyor: Mesela, Fatih, 1501/1 numarada kayıtlı eserin iç kapağında "Fıkıhda İmâm A'zam Ebû Hanîfe mezhebine göre yazılmış Kitâbu't-te'sîsi n-nezâir — Şeyh İmâm 'allâme fakîh Ebu'l-Leys es-Semerqandî'nin eseri" ibaresi ve hemen onun altında ise müstensih'in şu sözleri yer alıyor: "Bu nüshanın yazarı der ki: Bu kitabın bir nüshasına rastladım. Başında eserin Ebû Ca'fer Aḥmed b. 'Abdullâh eş-Şîrâzî tarafından yazıldığını belirten bir ibare gördüm.(102). Kitabın önsözünde ise hamdele ve salveleden sonra "Kale'l-fakih Ebu'l-Leys" ifadesi yer almaktadır(103). Bu eserin de matbû'dan, bu ifade dışında bir farkı yoktur. Kara Çelebi Zâde (no: 101) bölümündeki başlangıç da aynıdır. Şehid Ali Paşa'da (no: 709) kayıtlı eserin başlangıcı farklı ise de ihtilâfların bölümlere ayrıldığı kısımdan itibaren diğerleriyle paralellik arz ediyor.

Katip Çelebi ise Keşfu'z-zunûn'da, Fuşûlu'l-İmâdî'nin namaz bahsinin hastaların hükümleri bölümünden naklen fûrûa dair olan Te'sîsü'n-nezâir'in Kâdî İmâm Ebû Ca'fer es-Sermârî'ye ait olduğunu kaydettikten sonra ayrıca İbnü's-Şihne'nin ifadesine göre bu eserin 375/985 tarihinde vefat eden Ebu'l-Leys Naşr b. Muḥammed es-Semerqandî'nin eseridir dendiğini de kaydeder(104). Kitabı şöylece tanıtır: "Muhtaşar bir kitaptır. Bu kitapta imamlar arasındaki ihtilafın sekiz kısma ayrıldığı belirtilmiş ve kitaba Ebû Hanîfe ile iki öğrencisi arasındaki ihtilafın zikredildiği kısım ile başlanmıştır"(105). Bu tanıtım bize, Kâtip Çelebi'nin gördüğü bu kitabın da matbu ile aynı olduğunu düşündürmektedir.

---

(101) Fatih, no: 1501; Kara Çelebi Zade, No: 101, Şehid Ali Paşa, no: 709.

(102) v.1a. Müstensih aynı sözleri kitabın bitiminde de tekrarlıyor. Yazmanın istinsah tarihi 827/1423.

(103) v.1b.

(104) Keşf, 334.

(105) a.y.

Yine Kâtip Çelebi "Te'sîsü'n-nazar fi ihtilâfi'l-eim-me" adlı eserin 430/1038 tarihinde vefat eden Kâdî İmâm Ebû Zeyd 'Abdullâh b. 'Umer ed-Debûsî el-Ĥanefî'ye ait olduğunu hiç ihtilaf belirtmeden ve başka bir açıklamada da bulunmadan kaydeder(106).

Muasır bir müellif ise 'ilm-i ĥilâfa dair yazılan eserler arasında Debûsî'nin Te'sîs'ini de sayar(107). Dipnotta da bu kitabın Mısır'da basıldığını belirtip: "Bu eserden, Dımeşk'teki Zâhiriye Kütüphanesinden bir nüsha elde ettim. Kitabın Ĥızânetü'l-fıkh ve 'Uyûnu'l-mesâil adlı eserlerin yazarı Fakîh Ebu'l-Leys Naşr b. Muĥammed es-Semerĥandî'ye nisbet edildiğini gördüm. Bu kitabın, iki müelliften hangisine ait olduğunda bende tereddüt başgösterdi. Kitabın yazarı kimdi?" dedikten sonra(108) şüphe ve tereddüdünü artıran şu hususları sıralıyor:

1- Kitapta geçen "Ĥâle'l-fakîh" ifadesi(109), Fakîh Ebu'l-Leys'in eserlerine hâs özelliklerdendir.

2- İbn Ĥaldûn, Muĥaddime'sinde 'ilm-i ĥilâf bahsinde Debûsî'nin 'ilm-i ĥilâfa ait eserinin "et-Ta'lika" diye adlandırıldığına işaret etmiştir. Ta'lika terimi ile de kasteddikleri şey bellidir. Fakihler -bilhassa Şâfiî fukahâsı- bu terimi talebelerin ders saatlerinde hocalarından duyduklarını yazdıkları ders notlarına ad olarak kullanıyorlardı(110).

Araştırmacı bu hususları belirttikten sonra diyor ki:

---

(106) a.y.

(107) en-Nâhî, a.g.e., 87.

(108) a.y.

(109) Te'sîs, s.3.

(110) en-Nâhî, a.y.

"Bu sebeple şöyle farzedebiliriz: Debûsî ta'likasını, kendilerine Fakîh Ebu'l-Leys'in Te'sîsü'n-nazar'ını okutan bir hocadan yazmıştır. Böylece onun bu ta'likasına Ta'likatü'd-Debûsî 'alâ Te'sîsi'n-nazar adı verildi. Sonra müsten-sihler ta'lika kelimesini düşürüp Te'sîsü'n-nazar diye geçiş-tirdiler"(111).

Debûsî'nin de Semerkand'da bulunup orada ileri gelen alimlerle münazaralarda bulunuşu(112) ve elimizdeki muhtelif nüshaların Ebu'l-Leys'e nisbet edilişi gözönüne alındığında araştıracının tahminleri mümkün görünüyor. Ama öte yandan Ebu'l-Leys'in usulde şöhret yapmayışi, kaynaklarda hilafı ilgili bir çalışmasından sözedilmeyişi, onun eserlerinde "Kâle'l-fakîh" ifadesinin sık sık kullanılmasına karşılık bu eserde yalnız bir kere kullanılmış olması ve beri taraftan Debûsî'nin usûl'de ve bilhassa münazarada darb-ı mesel oluşu, önemli kaynaklarda 'ilm-i hilâfın kurucusu olarak takdim edi-lişi araştıracının tahminlerini zayıflatan ve aksini güçlen-diren hususlardır. 'İlm-i hilâfa dair pek çok eserin "ta'lika" adını taşıması da onun tahminlerinin doğruluk payını kısıtla-maktadır. Şu halde büyük bir ihtimalle, eser Debûsî'nindir. Maamafih, yine de şüpheden hâli değildir.

6- Te'sîsü'n-Nazar'ın Özet Tercümesi(113)

Önsöz

Hilâf konularını ezberde tutmanın fıkıh öğrencilerine güç bir iş göründüğünü, bu konuların istinbât yollarının (an-

---

(111) a.y.

(112) Sem'ânî, Ensâb, V/273; Lüknevî, a.g.e., 109.

(113) Önsöz tamamen tercüme edilmiştir. Küllî kaidelerin hep-si tercüme edilmekle birlikte örneklerden yalnız biri alınmıştır. Küllî kaidelerin başındaki "el-aşl" kelime-si yerine "madde3 kelimesi kullanılmış ve bu maddeler tarafımızdan numaralandırılmıştır.

laşılmasının) onlara zor geldiğini, konuların kaynaklarının hakikatine nüfuz etmez mevzuunda bilgilerinin kıtlığını ve bu konular hakkında tartışma yapılırken sözkonusu olan şeylerin onlara karışık geldiğini görünce bu kitabımda bazı hususları bir araya getirdim. Bunları tetkik edip düşünen kimse, çekişme sırasındaki tartışma mahallerini ve sürtüşme noktasını anlar; tartışılan konuda sözün merkezi ve tartışma mahalli olarak bildiği yerlerde söz sıralamaya ve delilleri takviye etmeye gayretini sarfeder. Böylece fıkıh öğrencilerine bu konuların ezberde tutulması kolaylaşır ve kaynakları hakkında bilgi edinmeye ulaşma yolu müyesser olur. Artık başkalarını onlara kıyas etme imkanına kavuşurlar.

Fakîhlerin ihtilaf ettikleri meseleleri tetkik etmem neticesinde, bu meselelerin sekiz kısma ayrıldığını gördüm:

1- Ebû Hanîfe (r.h.) ile öğrencileri Muhammed b. Hasan ve Ebû Yûsuf b. İbrâhîm el-Enşârî arasındaki hilâf.

2- Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf ile Muhammed b. Hasan arasındaki hilâf.

3- Ebû Hanîfe ve Muhammed ile Ebû Yûsuf arasındaki hilâf.

4- Ebû Yûsuf ile Muhammed arasındaki hilâf.

5- Üç âlimimiz Muhammed b. Hasan ve Hasan b. Ziyâd(114) ile Züfer arasındaki hilâf.

6- Âlimlerimizle İmâm Mâlik b. Enes arasındaki hilâf.

7- Üç âlimimiz Muhammed b. Hasan, Hasan b. Ziyâd ve Züfer ile İbn Ebî Leylâ arasındaki hilâf.

8- Üç âlimimizle İmâm Ebû Abdillâh Muhammed İdrîs eş-Şâfiî arasındaki hilâf.

---

(114) Üçüncü alimin adı belirtilmemiştir.

Sonra bu sekiz kısmın her biri için bir bölüm ayırdım. Her bölüm için asıllar (=maddeler) zikrettim. Her bir asl'a misaller verdim. Bu sekiz kısmın sonuna bir kısım daha ekledim ve burada bir takım asıllar zikrettim. Bu asıllardan her biri değişik hilâf konularını içerir. Bu sekiz kısım dışında kalan İbrâhîm en-Neḥâcî (ö.96/714) Şüfyân eş-Şevrî (ö.161/777) el-Evzâcî (ö.176/792), eş-Şa'ebî (ö.103/721) vs. muhâliflerin görüşlerini zikretmekten ve onların görüşlerinin asıllarını vermekten uzatmamak düşüncesiyle kaçındım. Verdiğim misalleri ise ancak zikrettiğimiz asıllarla bağlantıları ortaya çıkacak kadar açıkladım.

a) Ebû Hanîfe ile İki Öğrencisi Arasındaki İhtilâfın Kaynakları

Fakîh der ki:

Madde 1- Ebu'l-Hasen el-Kerhî (ö.340/951)'nin zikrettiği üzere Ebû Hanîfe'ye göre bir farzı başında değiştiren husus, onu sonunda da değiştirir. Meselâ; yolcunun iḳâmet niyeti ve yine yolcunun muḳîm kimseye namazda uyması konularında olduğu gibi.

Misâl: Teyemmüm yapmış bir kimse taḫiyyât okuyacak kadar oturduktan sonra, fakat selam vermeden önce namazının sonunda suyu görse bu manadan dolayı Ebû Hanîfe'ye göre onun namazı bozulur. Çünkü görme farzın başında olsaydı, o farzı değiştirirdi. Sonunda olduğunda da aynı şey sözkonusudur. İkisine (Ebû Yûsuf ve Muhammed) göre ise namazı bozulmaz.

Madde 2- Ebû Hanîfe'ye göre ihramlı bir kimse hac ibadetinden herhangi bir hususu tayin edilen zamanından sonra ya da önce yapsa kurban kesmesi gerekir. Mîḳâtı iḫrâmsız geçip de sonra iḫrâm giyen kimse gibi.

Misâl: Bir kimse ziyaret tavafını geciktirip de kurban bayramı günleri geçip gitse Ebû Hanîfe'ye göre onun kurban kesmesi gerekir. Çünkü hac ibadetinin bir rüknünü tayin edilen zamanından sonraya bırakmıştır. İmameyn'e göre ise kurban gerekmez.

Madde 3- Ebû Hanîfe'ye göre bir şey çoğunlukla bulunuyorsa, bulunmasa bile hakikaten mevcut gibi sayılır. Meselâ, yaslanarak uyuyan kimseden abdest bozucu bir durumun meydana gelmesi gibi. Çünkü böyle kimsede abdest bozucu bir durum çoğunlukla bulunur. Bu yüzden bulunmasa bile mevcutmuş gibi sayılır.

Misâl: Çocuk, 25 yaşına geldiği halde reşîdlik alâmetleri görülmese de tasarruf etmesi için malı ona teslim edilir. İmameyn'e göre ise reşîdlik alâmetleri görülünceye kadar malı ona teslim edilmez.

Madde 4- Ebû Hanîfe'ye göre bir şeyin sübûtu hangi anlamda olursa olsun ihatalı ve kesin bir yolla bilinirse, aksi kesinlik kazanmadıkça bu hal üzere bırakılır(115). Meselâ bir kimse abdest aldığı kesin olarak bilse, fakat bozulduğunda şüphe etse, o kimse abdestlidir. Yine bir kimse abdestin bozulduğunu kesin olarak bilip abdest aldığı şüphe etse abdest aldığı kesinlikle bilmedikçe abdestsizdir. Kureyşli İmam Ebû Abdillâh Muhammed b.İdrîs es-Şâfii'ye göre de durum böyledir.

Misâl: Bir kimse bin yahut ikibin dirhem mehir karşılığında bir kadınla evlense, kadının mehr-i misli de binbeşyüz olsa, Ebu Hanife'ye göre mehr-i misli verilir. Çünkü akit

---

(115) Bu kaide iki örnekte daha kısa olarak "Lâ yûtrakü'l-yakînu bi's-şekki=Yakîn şek ile terkolunmaz" şeklinde (Bkz.s.8) ve bir örnekte de "Lâ yuħkemu illâ bi-yakînin=Ancak yakîn ile hükmolunur" şeklinde (Bkz. s.7) geçmektedir.

ihatalı ve yakîn bir yolla mehr-i misli icap ettiriyor. O kim-seden bu, ancak dengi bir yakîn ile düşürülür. Burada ise ya-kîn yoktur. Zira "yahut" kelimesi şüphe ifade eder ya da mu-hayyerlik hakkı bulunan kimse için muhayyerlik ifade eder ki, o da mechûldür. Ama kölesini bin yahut iki bin dirhem karşı-lığı azat etse durum böyle değildir. Çünkü burada muhayyerlik köleye aittir. Mal ise ancak şart koşulmuşsa icabeder. Şu halde icab ettiğinde şüphe vardır. Bu yüzden iki maldan dilediğini verir (kurtulur). Oysa ihtilaf ve şüphe icabettiğindedir. Şüphe ile de icap etmez. Mehr-i misil taayyün eder. Şüp-he ile batıl olmaz. Ebu Yusuf, Muhammed ve İmam Ebu Abdillah Muhammed b.İdris es-Şâfiî'ye göre ise kocanın muhayyerlik hakkı vardır; iki maldan dilediğini verir.

Madde 5- Ebû Hanîfe'ye göre sözün umumi yoldan kapsadı-ğı sözün nass ve husûsî yoldan kapsadığı gibi değildir. İmameyn'e göre ise sözün umumi yoldan kapsadığı tıpkı, sözün nass ve husûsî yoldan kapsadığı gibidir.

Misâl: iki şahidden biri bir talâka (boşama), diğeri iki talâka şahitlik etse, kadın da iki talâk iddiâsında bu-lunsa Ebu Hanîfe'ye göre şâhidlerin ne bir talâka, ne de iki talâka şahid olmaları kabul edilir. İmameyn'e göre ise bir tek talâk üzerine şahitlikleri kabul edilir. Çünkü bir talâk iki talâk içinde dahildir. Sanki bir talâk nas yoluyla zikre-dilmiş gibi olur ve böylece bir talâk üzerine şahitlikleri kabul edilir.

Madde 6- Ebû Hanife'ye göre akde, fesâdını icâbettiren icmâ ile kabul edilmiş olan güçlü bir fesâd karışsa bütün cüz'lerine yayılır.

Misâl: Bir kimse iki köleyi bir tek pazarlıkla bin dirheme satsa, sonra bunlardan birinin hür olduğu anlaşıl-sa -bu anlamdan dolayı- akid fâsid olur. İmameyn'e göre ise kö-lenin hissesinde geçerlidir.

Madde 7- Ebû Hanîfe'ye göre bir kimse konuşmasında hüküm ifade eden bir sözle, hüküm ifade etmeyen bir sözü birarada söylese hüküm ifade etmeyen söze itibar edilmez. İtibar, hüküm ifade eden sözedir; hüküm ona bağlıdır. Sanki konuşmasında hüküm ifade eden söz dışında bir şey söylememiş gibi olur.

Misâl: Bir kimse: "Fulana ve şu duvara bin dirhem borcum var" dese, Ebû Hanîfe'ye göre bin dirhem tamamlanması gerekir. Çünkü söz duvarı kapsamaz. İmameyn'e ve Ebû Abdillâh'a (eş-Şâfi î) göre ise yarısını vermesi gerekir.

Madde 8- Ebû Hanîfe'ye göre zimmîler inançları ve dinleri üzere (serbest) bırakılırlar. İmameyn'e göre ise bırakılmazlar.

Misâl: Bir mecûsî annesiyle evlenip zifâfa girse sonra da müslüman olsa ve bir kimse ona zinâ isnâd etse, Ebû Hanîfe'ye göre isnâdı yapana had cezâsı uygulanır. Çünkü ona göre ana-oğul bunu kabullenmekteydiler. Ana ile zifâfa girmek (onlara göre) zina değildir. Bu yüzden ona zinâ isnâd edene had cezâsı uygulanır. İmameyn'e göre ise had cezâsı uygulanmaz.

Madde 9- Ebû Hanîfe'ye göre bir haber veren kimsenin haberinin doğruluğu için bir alâmet bulunsa o alâmeti açıklamadıkça sözü kabul edilmez. Meselâ, başımı yardı diye birine davâ açan kimseye o yarayı göstermesi emredilir.

Misâl: Erkek yahut kız çocuğun velisi geçmişte bir nikâh kıyıldığını haber verse Ebû Hanîfe'ye göre delil getirmeden onun sözü kabul edilmez. Çünkü haberinin doğruluğu için bir alâmet -delîl- vardır. Bu alâmet sabit olmadıkça sözü kabul edilmez. İmameyn'e ve Şâfi'î'ye göre ise sözü, delilsiz kabul edilir.

Madde 10- Ebû Hanife'ye göre telefe sebep olan şey mâlikin, mâlik oluşundan önce vücûda gelmişse, telef edenin, yeni mülkiyet sahibine tazminât ödemesini gerektirmez.

Misâl: Bir kimse, bir insanın kölesinin elini kesse ve kölenin sahibi köleyi satsa; müşterinin eline geçince bu kesim işleminin etkisiyle köle ölse ne cinâyeti işleyene, ne satıcıya ve ne de alıcıya tazminât gerekir.

Madde 11- Ebû Hanîfe'ye göre mutlak izin, töhmet ve hiyânetten arınmış olursa örf ile sınırlandırılmaz. İmâmeyn'e göre ise sınırlandırılır.

Misâl: Satım akdine vekîl tayin edilen kimse kaliteli-kalitesiz her neyi hangi bedelle satsa câiz olur. Çünkü izin mutlaktır ve töhmet de mevçud değildir. Şu halde örf ile sınırlandırılmaz. İmâmeyn'e ve Şâfiî'ye göre ise sınırlandırılır.

Madde 12- Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre şerîatın izni ile yapılan bir şey sanki velâyet sahibi insanın izniyle yapılmış gibi olur. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu kâideye "selâmet" şartı eklenmelidir. Nitekim ava ok atma konusunda "selâmet şartıyla izinlidir" dersiniz. Hatta ok bir insana isâbet etse avcı tazminât öder.

Misâl: Bir kimse başkasının çalgı ve eğlence âletlerini kırsa İmâmeyn'e göre tazmin etmez. Çünkü şerîatın izniyle hâsıl olmuştur. Bundan dolayı sanki velâyet sahibinin izniyle hâsıl olmuş gibidir. Ebû Hanife ise diyor ki: Şerîat, insana herhangi bir mal telef etmeden selâmet şartıyla iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma izni vermiştir.

Madde 13- Ebû Hanife'ye göre beyân (=tesmiye) sahîh olunca beyânın muktezâsına itibar edilmez. Ama sahîh olmazsa muktezâyâ itibar edilir.

Misâl: Bir kimse her bir koyun 10 dirheme olmak üzere sürüden bir bölümünü satsa; ama tamamını söylemese Ebû Hanîfe ve Şâfiî'ye göre beyân sahîh olmadığından akid de sahîh olmaz. Burada muktezâyâ yani cehâlete itibar etmiştir. Şayet "yüz koyundan oluşan şu sürüyü her bir koyun 10 dirhem ve toplam fiat 1000 dirhem olmak üzere senden satın aldım" dese; fakat koyunlar 99 çıksa alış-veriş geçerlidir. Çünkü beyân sahîh olmuştur; muktezâyâ itibar edilmez. Cehâlet sözkonusu olsa da akdin fesâdına hükmedilmez.

Madde 14- Ebû Hanife'ye göre ahkâmda töhmete itibar edilir. Bir iş yapan kimsenin yaptığı iş de töhmet yer edinse onun yaptığı işin fesâdına hükmedilir.

Misâl: Satmaya vekîl olan kimsenin kendi lehinde şehadet etmesi câiz olmayan birine (müvekkilinin malını) satması câiz değildir. Çünkü müvekkilin malını babasına, anasına, çocuklarına ve hanımına satma konusunda töhmet altındadır. İmameyn'e ve Şâfiî'ye göre câizdir.

Madde 15- Ebû Hanife'ye göre mürtedin mülkü doğrudan doğruya riddetle derhal mevkûf olarak elinden çıkar. İmameyn'e ve Şâfiî'ye göre ise kâdî, onun dâru'l-harbe iltihâkına hükmetmedikçe mülkü elinden çıkmaz.

Misâl: Müslümanken kazandığı mal, Ebû Hanife'ye göre mîrâs olur. Çünkü doğrudan doğruya riddetle emlâki, müslümanken vârisi olan insanlara geçer. Böylece müslümanlar, müslümana mirasçı kılınmış olur. Mürted iken kazandığı ise fey' olur. Zira riddetle kanındaki dokunmazlık hakkı kalkmış olur. Aynı şekilde malındaki dokunulmazlık da kalkar. İmameyn'e göre ise her iki mal da mîrâsçılarındır. Çünkü kâdî, onun dâru'l-harbe iltihâkına hükmetmemiş, dolayısıyla mülkü elinden çıkmamıştır. İmâm Şâfiî'ye göre ise her iki mal da devlet hazinesine kalır.

Madde 16- Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre eşyanın hukuku, asıllarıyla birlikte muteberdir. Ebû Hanîfe ise mülhak olarak itibar ediyor. Pek çok konuda durum böyledir.

Misâl: Müdebber kölelik imameyn'e göre parçalanmaz. Çünkü bu, azad haklarından. Azat parçalanamayacağına göre aynı şekilde onun haklarından biri ve parçalarından biri de parçalanamaz. Ebû Hanîfe ve Şâfiî'ye göre ise parçalanır.

Madde 17- Ebû Hanîfe'ye göre Ümmü'l-veled mal değildir ve bir kıymeti yoktur.

Misâl: Bir kimse, ümmü'l-veledi gasbetse ve onun elinde iken Ümmü'l-veled ölse tazminat ödemez. Çünkü mal değildir. Ebû Yûsuf, Muhammed ve Şâfiî'ye göre ise tazminat öder.

Madde 18- Ebû Hanîfe ve Ahmed'e göre gelir getiren yahut kendisine hibe edilen her kölenin gelir ve hibesi -mülkiyet tamam olsun yahut bozulsun; ister malikin, isterse başkasının garantisinde olsun- efendiye aittir. Çünkü gelir mülktür. Aslın mâliki her zaman onun da malikidir. İmameyn'in benimsedikleri prensibe göre ise köle, mâlikin garantisinde olduğunda -mülk tamam olsun yahut bozulsun- gelir ona aittir. Şayet başkasının garantisinde ise gelirin mülkiyeti, mülkiyetin tamam olup olmadığı ortaya çıkıncaya kadar mevkûftur.

Misâl: Ebû Hanîfe diyor ki: Bir adam, satıcı muhayyer olmak üzere köleyi satsa; müşteri köleyi satın alsa, köle onun elinde iken bir gelir sağlasa, satım akdi tamam olsun yahut bozulsun satıcı gelire daha müstehaktır. Çünkü köle, onun mülkiyetinden çıkmamıştır. İmameyn'e göre ise gelir mevkûftur. Zira satıcının mülkünde olmak üzere müşterinin tazminindedir.

Madde 19- Ebû Hanîfe'ye göre haklar zimmete taalluk ederse, ayn'dan alınmaları gerekir. Ayn'da izdihâm oluştu-

rurlar ve ödenmeleri zorlaşırsa ayn, avl metodu ile paylaş-
tırılır. Aynı şekilde her ayn'da, ayn'ın kendisinde bulun-
mayan haklar izdiham oluşturursa yine avl metodu ile paylaş-
tırılır. Haklar aynlarına taalluk ederse aralarında münaza a
metodu ile paylaşılır. İmâmeyn'e göre ise hakları karşıla-
mayacak durumda olan her ayn'a bakılır: Şayet o haklardan
birinin sahibi tek kaldığında ayn'ın tamamına hak kazanamı-
yorsa ayn, münâza'a metoduyla paylaşılır. Eğer haklardan
birinin sahibi tek kaldığında hepsine hak elde ediyor; ancak
başkasının kendisine katılması onu noksanlaştırıyorsa avl
metodu ile paylaşılır.

Misâl: Ebû Hanîfe'ye göre bir adamın elindeki bir tek
evde, bir adam tamamında, diğer yarısında hak iddiâ etse ve
her ikisi de delîl getirirse ev, aralarında münâzaa metoduna
göre paylaşılır ve dört payda üzerinden taksim edilir.
İmâmeyn'e göre ise avl metoduna göre üç payda üzerinden tak-
sim edilir.

Madde 20- Ebû Hanîfe'ye göre bir insanın bir şeye biz-
zat kasden mâlik olmaması, buna mukabil onu başkasına tefvîz
hakkına sahip olması câizdir. Bir şeye kasden mâlik olmayıp
hükmen mâlik olması câizdir.

Misâl: Bir müslüman, bir zimmîyi kendisine şarap alma-
sı için vekîl tayin etse Ebû Hanîfe'ye göre câizdir. İmameyn'e
göre onu vekîl tayin etmesi câiz değildir; Satın aldığı şarap
kendisine ait olur.

Madde 21- Ebû Hanîfe'ye göre akdin muktezâsını nefyet-
mek câiz değildir; ama şartın muktezâsını nefyetmek câizdir.
İmameyn'e göre ise akdin muktezâsını nefyetmek de câizdir.

Misâl: Bir kimse terziye: "Şu elbiseyi bugün dikersen
bir dirhem alırsın. Yarın dikersen yarım dirhem alırsın" de-
se, Ebû Hanîfe'ye göre birinci şart câiz, ikincisi bâtıldır.

Çünkü ikinci şart akdin muktezâsını nefyetmektedir. Onu nefyetmek ise câiz değildir. Şu halde ikinci şart bâtıldır. Artık terzi elbiseyi ertesi gün dikerse piyasa ücretini ödemek gerekir. İmameyn'e göre ise her iki şart da câizdir.

Madde 22- Ebû Hanîfe'ye göre kendi başına güç yetiremeyen kimseye başkası destek sağlasa bu onun için bir güç sayılmaz.

Misâl: Hasta, yüzünü kibleye kendi kendine çevirmeye güç yetiremese ve orada onun yüzünü kibleye çevirecek bir kimse bulunsa, ama yüzünü kibleye çevirmeden namazını kılsa yukarıda kaydettiğimiz bu manadan dolayı Ebû Hanife bunun câiz olacağını söylüyor. İmameyn'e göre ise câiz olmaz. Çünkü başkasının gücü onun gücü demektir.

b) Ebû Hanîfe ve Ebû yûsuf ile Muhammed Arasındaki
İhtilâfın Kaynakları

Madde 23(1)- Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre namaz fiillerinin fesâdı, namazın hürmetinin fesâdını gerektirmez.

Misâl: Bir kimse nâfile namazda ilk iki rekatin birinde ve son iki rek'atın birinde kırâatte bulunsa Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre dört rek'atı kazâ etmesi vâcibtir. Çünkü fiiller bozulmuş da olsalar hürmet bâkîdir. Bu yüzden son iki rek'ata başlama sahih olmuştur. Başlama sahih olunca onlara göre bu iki rek'at bozulduğunda kazâ etmek vâcib olur. Muhammed ile Zûfer'e göre ise ilk iki rek'atı kazâ etmesi vâcibtir; son iki rek'atı kazâ etmesi ise vâcib değildir. Zira fiillerin fesâdıyla hürmet de fesâda uğramıştır.

Madde 24(2)- Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre ikâle suretiyle feshi mümkün olmayan her türlü akitte -köle azadında olduğu gibi bedende ihtilaf etmeleri dışında -tarafllara yemin verdirilmez ve her bir tarafın karşı taraftan aldığını geri vermesi istenmez.

Misâl: Ebu Hanife ve Ebû Yûsuf diyor ki: Üzerinde akit yapılan şeyin helak olması taraflara yemin teklifini ve aldıklarını geri vermelerini engeller. Çünkü bu akit ikâle suretiyle feshi mümkün olmaktan çıkmıştır. Muhammed'e göre ise taraflara yemin ettirilir ve birbirlerine kıymeti geri verdirilir.

Madde 25(3)- Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'a göre getirdiği haber dışında bir hüküm vermede kâdîyı bağlamayan ve onsuz hükme ulaşılamayan her ihbarda adâlet şartı aranır; sayı şartı aranmaz. Ahkâm konusunda tek kişinin haberi gibi. Kâdî, bununla belli bir hadisede belli bir adama hüküm verdiğinde onun bu hükmü delil yahut ikrâr yahut da yeminden kaçınma ile verilmiş bir karar demektir. Her ne kadar bu haber dışında bir delille hükme ulaşamazsa da burada verdiği hüküm bu haberle gerçekleşmiş demek değildir.

Misâl: Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf diyorlar ki: Bir tek âdîl kişinin tercümesi makbuldür. Çünkü kâdî, onun tercümesiyle değil, şâhidlerin sözleriyle hüküm vermektedir. Muhammed'e göre ise iki kişi olması gereklidir.

Madde 26(4)- Ebû Hanife'ye ve Ebû Yûsuf'un son görüşüne göre su ile çıkartılmış her türlü meyve suyu yeterince kaynatıldığında bunun sarhoşluk vermeyecek kadar az olan miktarı helâldir. Pekmez ve şıra örneklerinde olduğu gibi.

Misal: Ebû Hanife ve son görüşüne göre Ebî Yûsuf diyorlar ki: Kuru üzüm ve hurma suları birazcık kaynatılınca tedavi ve yemeğin kolay hazmı için içilmeleri câizdir. Muhammed ve Şâfiî'ye göre iyice kaynadığında tedavi ve yemeğin kolay hazmı için içilmesi helâl olmaz.

c) Ebû Hanîfe ve Muhammed ile Ebû Yûsuf Arasındaki
İhtilâfın Kaynakları

Madde 27(1)- Ebû Yûsuf'a göre bir şey sahih olmadığı zaman onun zımnındaki de sahih olmaz. Ebû Hanife'ye göre kendisi sahih olmasa da zımnındakinin sâbit olması câizdir. Bu maddenin meselelerinin çoğunluğunda Muhammed, Ebû Hanife'nin yanında yer almaktadır.

Misâl: Bir adam hacr altındaki bir çocuğa mal emanet edip çocuk da onu telef etse Ebû Hanife ve Muhammed'e göre çocuğun tazminât ödemesi gerekmez. Çünkü onunla vedîa (=emanet) akdi yapmak sahih olmasa da onu itlâfa tahrik sahihtir. Ebû Yusûf zımnındaki de sahih olur. Madem ki akit sahih değildir, o halde zımnındaki de sahih değildir.

Madde 28(2)- Ebû Hanife'ye göre yemin yalnızca neye yemin ediliyorsa onun üzerinde akdolur. Yemin akdolmazsa keffâreti yoktur. "Yemin yalnızca neye yemin ediliyorsa onun üzerinde akdolur" diyoruz; çünkü akit bir sıfattır. Sıfata ise bir mevsûf gerekir. Ebû Yûsuf'a göre üzerine yemin edilen şey elden çıkmış olsa bile yemin gerçekleşir.

Misâl: Ebû Hanife ve Muhammed diyorlar ki: Bir kimse fülânı öldüreceğim diye yemin etse ve o kişi de ölmüş olup da kendisi öldüğünü bilmesee keffâret ödemesi gerekmez. Ebû Yûsuf'a göre keffâret gereklidir.

Madde 29(3)- Ebû Yûsuf'a göre akidden sonra akde taalluk eden şartlar akit esnasında mevcutmuş gibi düşünülür. Ebû Hanife ve Muhammed'e göre ise mevcutmuş gibi sayılmaz.

Misâl: Orta halli bir kumaş üzerinde yapılan selem akdinde, satıcı kararlaştırılandan daha kalitesiz ya da daha az miktarda kumaş getirip: "Bunu al, sana bir dirhem geri vereyim" dese bu tarafeyn'e göre câiz olmaz. Ebû Yûsuf'a göre

ise câizdir ve sanki akit bunun üzerinde gerçekleşmiş gibi sayılır.

d) Ebû Yûsuf ile Muhammed Arasındaki İhtilâfın
Kaynakları

Madde 30(1)- Ebû Yûsuf'a göre bir şeyin başlıbaşına kendisinin hükmü bulursa bile, başkasına tâbî olması câizdir. Muhammed'e göre kendi hükmü bulunursa başkasına tâbî olmaz. Bu bölümün meselelerinde çoğunlukla Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf'un yanında yer almaktadır.

Misâl: İki esirden biri dâru'l-harbde arkadaşını öldürse Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre keffaret dışında hiçbir şey lâzım gelmez. Çünkü kâtil, o ülke halkına tâbidir. Bu yüzden dâru'l-harb halkından herhangi biri gibi olur. Muhammed'e göre diyet ödemesi gerekir. Zira onun kendi başına bir hükmü vardır. O halde onun hükmü başlı başına itibar edilir.

Madde 31(2)- Ebû Hanîfe'ye(116) göre mevkûf akde tamam olmadan önce ârız olan şey akit esnasında mevcutmuş gibi kabul edilir. Meselâ, bir kimse, bir kadınla izni olmadan evlense, kadın izin vermeden önce araya iddet girse akit ortadan kalkar, iznin bir fonksiyonu olmaz. Ebû Yûsuf'a göre ise mevkûf akde ârız olan şey akit esnasında mevcutmuş gibi kabul edilmez.

Misâl: Satmaya vekîl olan kimse üç gün muhayyer olmak şartıyla piyasa değerine malı satsa, sonra üzerinde akit yapılan malda artış meydana gelip değeri ikibine ulaşırsa Ebû Hanîfe'ye göre vekîl muhayyerdur. Çünkü bu durumda akdi yeni baştan yapma hakkına sahiptir. Ebû Yûsuf'a göre ise muhayyer-

---

(116) Ebu Hanife'yi zikretmesinin sebebi herhalde burada onun Muhammed ile aynı görüşü paylaşmış olmasından kaynaklanmaktadır.

lik müddeti geçince satım tamam olur; arız olan şey akit esnasında mevcutmuş gibi sayılmaz. Kendisi isteyerek bu akdi geçerli saysa da câiz olmaz. Muhammed'e göre de akit feshedilir, âriz olan şey akit esnasında mevcutmuş gibi kabul edilir.

Madde 32(3)- Muhammed'e göre bir şey üzere devamlılık konusu olduğunda ona başlangıç hükmü vermek câizdir. Ebû Yûsuf'a göre ise bazı yerlerde bu duruma, başlangıç hükmü verilmez.

Misâl: Bir adam ihrâm giymeden önce koku sürünse, kokusu ihrâmdan sonra da devam etse bu durum Muhammed'e göre mekruhtur, çünkü o, devamlılığı başlangıç gibi kabul etmiştir. Ebû Yûsuf'a göre ise mekrûh olmaz.

Madde 33(4)- Ebû Yûsuf'a göre hakkın Allah için olacak başka bir şeye adanması sahibinin mülkiyetini kaldırır. Muhammed'e göre ise mülkiyeti kaldırmaz.

Misâl: Bir müşteri satın aldığı bir evi câmi haline getirirse, sonra şüf'a hakkı olan biri çıkagelse Muhammed'e göre şüf'a yoluyla câmiyi yıkma hakkına sahiptir. Hasan b.Ziyâd Ebû Yûsuf'tan aktarılan iki rivâyetten birine de uygun olarak câmiyi yıkma hakkına sahip değildir demektedir. Çünkü onu câmi yaptıktan sonra ondaki mülkiyeti kalkmış ve Allah'ın mülkü olmuştur.

e) Üç İmâmımız ile Züfer Arasındaki İhtilâfın Kaynakları

Madde 34(1)- Üç imâmımıza göre bir şey bir hükümde başkasının yerine konduğu vakit, bütün hükümlerde onun yerine geçmiş olmaz. Züfer'e göre ise bütün hükümlerde onun yerine geçer. Nitekim eşlerden birinin ölümü mirâs hakkının doğuşunda zifâf yerine geçer, ama gusül konusunda onun yerine geçmez diyoruz. Aynı şekilde halvet-i şahîha gusül konusunda zifâf

yerine geçmez. Yine aynı şekilde mâni akdin cevâzı konusunda aynın yerine geçmez, ama bütün yerlerde onun yerine geçer. Züfer'e göre ise bütün hükümlerde onun yerine geçer.

Misâl: Bir kimse sahibi olduğu yiyecek maddesini bir dirheme belli bir yere kadar taşıtmak için bir hammâl kirâlasa, hammâl malı kararlaştırılan yere kadar taşıyıp sonra oradan aynı yere geri getirirse bize göre ücret düşer. Züfer'e göre ise düşmez; ancak o yere geri getirdiği için gâsp olur. Çünkü onun eli hükmen taşıtan kimsenin eli yerine geçmiş ve böylece yiyecek maddesi kararlaştırılan yere vardığında mal sahibine teslim edilmiş olur. Fakat malı yerine geri getirirse tıpkı malı hakikaten sahibine teslim edip sonra (gasben) alıp o yere taşımış gibi gâsıp durumuna geçer.

Madde 35(2)- Üç imâmımıza göre akidlerdeki ve diğer konulardaki hükmün o akidlere sonradan ârız olan ve onlarda sonradan ortaya çıkan bir manadan dolayı mevkûf olması mümkündür. Züfer'e göre ise bir şey câiz ya da fâsid olarak meydana gelince, yenilemedikçe ve başa dönülmedikçe ona sonradan ârız olan ve onda sonradan ortaya çıkan bir manadan ötürü bulunduğu halden başka bir hâle çevrilmez.

Misâl: Bir şeyi satması için tehdit edilen kimse (=mükreh), tehdid altında iken satım yapsa satım akdi rızâya bağlıdır. Râzı olursa akid geçerlidir, râzı olmazsa geçersizdir. Züfer'e göre ise tehdid altında kalan kimse daha sonra buna râzı olsa da satım akdi fâsiddir. Çünkü fâsid olarak meydana gelmiştir. Artık yenilemedikçe ve başa dönülmedikçe bu akid geçerli olmaz.

Madde 36(3)- Üç âlimimize göre sonuçta hükümlere ârız olan şeyin, başlangıçta mevcûd olanın hükmüne muhalif bir hükmü olur. Züfer'e göre ârızın hükmü başlangıçta mevcud olanın hükmüyle aynıdır.

Misâl: Satılan koyun henüz satıcıdayken ölse satıcı derisini tabaklasa bize göre müşteri fiattan hissesine düşen parayı ödeyerek o deriyi alabilir. Züfer'in görüşüne kıyâsen, satım akdi bâtıl olur.

Madde 37(4)- İmâmlarımıza göre bölünemeyen bir şeyin bir kısmının bulunuşu tamamının bulunuşu gibidir. Züfer'e göre ise bir kısmının bulunuşu tamamının bulunuşu gibi olmaz.

Misâl: Bir kimse satın aldığı evin duvarlarına baksa görme muhayyerliği hakkı ortadan kalkar. Züfer'e göre ise eve girmedikçe görme muhayyerliği hakkı devam eder. Çünkü bize göre görme muhayyerliği bölünemez ve parçalanamaz. Bir kısmında muhayyerlik ortadan kalkınca tamamında da kalkar.

Madde 38(5)- Üç imâmımıza göre sıfattaki muhâlefet muteber değildir. Züfer'e göre ise muteberdir.

Misâl: Bir adam, karımı bir ric'î talâkla boşa diye bir başkasına yetki verse, o da bir bâin talâkla boşasa, bir ric'î talâkla boşamış olur. Çünkü sıfatta muhâlefet etmiştir, muhalefetine itibar olunmaz. Züfer'e göre ise hiçbir şekilde boş olmaz. Zira emre muhâlefet etmiştir; dolayısıyla emri olmaksızın boşamış gibi olur.

Madde 39(6)- Üç imâmımıza göre bir şeyin azı bağışlanır. Züfer'e göre ise bağışlanmaz.

Misâl: Şâhidler sınırlı bir evin üç sınırını belirtse-ler bize göre onların şâhidlikleri ile hüküm verilir. Züfer burada farklı düşünmektedir. Ona göre her ne kadar ayın malum olsa da ölçü malum değildir. Dördüncü sınır meçhul olunca hakim orası hakkında bir ölçü ile hüküm verme imkânına sahip değildir. Cehâlet, hükmün sıhhatini engeller. İmamlarımız ise diyorlar ki: Ayın malum olmuştur. Dördüncü sınırın ölçüsü de iki tarafının bilinmesi suretiyle malumdur; ancak az bir ce-

halet söz konusudur. Sınır düz diye mi yoksa eğri diye mi hükmedecektir, bilmiyor. Bir yandan malum, bir yönden meçhul. Cehâlet azdır, fonksiyonu zayıf olacak ölçüde nadir ve kıymetsizdir. Malum olana muâraza edemez; malumun fonksiyonunu düşüremez. Sanki uzunluğu bilinmeyen dürülü kumaşa işaret etmiş gibi oldu.

Madde 40(7)- Üç alimimiz Muhammed b.Hasan, Hasan b. Ziyâd ve Züfer'e (?) göre kendisine hüküm taalluk eden şeye itibar edilir. Hükümün ortaya çıkmasını sağlayan şeye itibar edilmez. Züfer'e göre ise hükümün ortaya çıkmasını sağlayan şey, tıpkı hükümün tealluk ettiği şey gibidir.

Misâl: Zina eden bir kimsenin muhsan olduğuna şahidlik edenler (recminden sonra) şâhidliklerinden vazgeçerlerse tazminatödemezler. Züfer'e göre ise tazminât öderler. Çünkü recmin gerekliliği onların şahidlikleri ile ortaya çıkmıştır.

Madde 41(8)- Üç âlimimize göre bir tek cinsteki temyiz niyetinin bir etkisi olmaz. Züfer'e göre ise etki eder.

Misâl: Bir adam karısına: "Sen bana haramsın" dese ve iki talaka niyet etse yalnız bir talak gerçekleşir, bu niyetin etkisi olmaz. Çünkü bir talakın haramlığı bir tek cinstir. Bir tek niyet iki cinse etki etmez. Züfer'e göre ise iki talâk gerçekleşir ve niyet ikisine de etki eder.

f) Üç İmamımız ile Mâlik Arasındaki İhtilâfın Kaynakları

Madde 42(1) Üç alimimize göre Hz.Peygamber'den (s.a.) âhâd yolla rivayet edilen haber sahih kıyâsa tercih olunur. Mâlik'e göre ise sahih kıyâs, âhâd habere tercih olunur.

Misâl: İmamlarımıza göre sarhoşun boşaması ve köle azadı geçerlidir. Bu konuda imamlarımız habere uymuşlardır.

Mâlik'e göre ise geçerli değildir. Mâlik, sarhoşu aklını kullanamaz olması illetini esas olarak çocuk ve deliye kıyâs etmiştir.

Madde 43(2)- İmâm Mâlik b.Enes'e göre bir şeye karar vermek o şeye başlama yerine geçer. Bize göre ise bir şeye karar vermek, o şeye başlama yerine geçmez.

Misâl: Bir adam karısını boşamaya karar verse, boşamдықça kadın boş olmaz. İmâm Mâlik'e göre doğrudan doğruya karar ile boşama gerçekleşir.

g) İbn Ebî Leylâ ile Aramızdaki İhtilâfın Kaynakları

Madde 44(1)- İbn Ebî Leylâ'ya göre bir şeyi kendi kendine yapmaya gücü yeten kimse onu başkasına havâle etme hakkına da sahiptir. Bize göre ise bazı yerlerde bu hakka sahip, bazı yerlerde de sahip değildir.

Misâl: İmamlarımıza göre kendisine emânet bırakılan kimse onu başkasına emânet bırakma hakkına sahip değildir. Çünkü mal sahibi onun korumasına râzı olmuş, başkasının korumasına râzı olmamıştır. İnsanlar koruma hususunda bir değildirler. İbn Ebî Leylâ'ya göre ise başkasına emanet etmesi câizdir. Mademki korumaya mâliktir, başkasına havâle etmeye de mâlik olur.

Madde 45(2)- İbn Ebî Leylâ'ya göre muâmelât konularında bir akdin bir kısmına fesih ilişirse tamamı fesholur.

Misâl: İbn Ebî Leylâ'ya göre selem akdi yapan bir kimse sermayenin bir kısmını bırakır, selemin bir kısmını alırsa câiz olmaz; bu durum selemi fesheder. Zira aldığı kısımda akid fesholdüğünden geri kalan kısım da fesholur. Bize göre ise geri kalan kısımda fesholmaz.

Madde 46(3)- İbn Ebî Leylâ'ya göre Allah hakları, kul hakları ile birlikte gözetilir.

Misâl: İbn Ebî Leylâ'ya göre zaman aşımı had cezalarını kul haklarına kıyâsen düşürmez. Bize göre ise kazf haddi dışındakileri düşürür.

Madde 47(4)- Alimlerimize göre hakkında kâdîya dava edilmemiş bir şeyin fâsid olmasında cehâletin az veya çok oluşunun bir tesiri yoktur. İbn Ebî Leylâ'ya göre ise cehâlet az olursa akdin fesâdına tesir etmez; çok olursa fesâdını icabettirir.

Misâl: İmâmlarımıza göre bir adam her türlü kusurdan sâlimlik şartıyla bir şey satsa bu satış câizdir. İbn Ebî Leylâ'ya göre kusurun herhangi bir türünü belirtmedikçe satış sahih olmaz. Sonra İbn Ebî Leylâ bu görüşünden vazgeçip: "Kusura dikkat çekmedikçe câiz olmaz" demiştir.

Madde 48(5)- İbn Ebî Leylâ'ya göre bir tek hakkın iki değişik yerde sâbit olması câiz değildir. Çünkü bir yerde sâbit olunca ilk yer ondan boşalmış olur.

Misâl: Kefâlet, havâlede olduğu gibi kendisine kefilik edilen kimsenin zimmetini yükümlülükten kurtarır. Zira bir tek hakkın, bir tek ayında olduğu gibi iki değişik yerde bulunması câiz değildir. Bu İbn Ebî Leylâ'nın görüşüdür. Bize göre kefâlet asîlin zimmetini yükümlülükten kurtarmaz.

h) İmâm Şâfiî ile Aramızdaki İhtilâfın Kaynakları

Madde 49(1)- Alimlerimize göre imama uyan kimsenin namazı imamın namazına bağlıdır. Bağlı olmasının anlamı şudur: Onun namazı imamın namazının bozulmasıyla bozulur; câiz olmasıyla câiz olur. Hz.Peygamber'in (s.a.) şu hadisi bunun delilidir: "İmâm sorumludur. Müezzin güvencededir." Kureyşli İmâm Ebû

Abdillah eş-Şâfiî'ye göre imama uyan kimsenin namazı imamın namazına bağlı değildir.

Misâl: Ergenlik çağına girmiş bir kimsenin henüz bu çağa girmemiş bir imama uyması bize göre câiz olmaz. İmâm Şâfiî'ye göre ise câiz olur.

Madde 50(2)- Alimlerimize göre genel hallerde bir sıfat üzere nâfilesi câiz olan her ibadetin herhangi bir özel durum karşısında bu sıfat üzere farzı da câiz olur. Meselâ oturarak namaz kılma gibi. Genel hallerde bu şekil nâfile namaz kılmak câiz olduğuna göre herhangi özel bir durumda -ayakta duramayacak kadar hasta olduğunda- bu şekil farz kılmak da câiz olur.

Misâl: Alimlerimize göre Ramazan'da zevâlden önce oruca niyet eden kimsenin orucu geçerlidir. Çünkü zevalden önce nâfile oruç tutmaya niyet etmek genel durumlarda câizdir. O halde özel bir durum karşısında farzı da câizdir. Şâfiî'ye göre ise câiz değildir.

Madde 51(3)- İmâmlarımıza göre amacı, bedelle yerine getirmeden önce asıla yani kendisine bedel kararlaştırılan şeye güç yetirilirse hüküm o asıla intikal eder. Aylara göre iddet bekleyen kadının hayız görmesi yahut hayıza göre iddet dolduranın hayızdan kesilmesi gibi. Şâfiî'ye göre hakim intikal etmez.

Misâl: Zihâr yapan kimse (keffâret olarak) tuttuğu orucu bitirmeden önce azat edecek bir köle yahut fakire yedirecek yemek elde etse bize göre oruç yeterli olmaz, köle azat etmesi gerekir.

Madde 52(4)- Alimlerimize göre üzerine zekât farz olan kimse, o zekâtı nassın maksadı gerçekleşecek bir şekilde öderse üzerine düşen farzı yerine getirmiş olur. Şâfiî'ye göre ise bu yeterli değildir.

Misâl: İmâmlarımıza göre gümüşten zekât ödemesi üzerine farz olan bir kimse bunun bedelini buğday veya başka bir malla ödese bize göre câiz olur. Çünkü nassın maksadı fakirin açığını kapatmak ve onun ihtiyacını gidermektir. Bu da elde edilmiştir. Fıtır sadakasında, yemin keffâretinde ve Allah'ın farz kılmasıyla yahut kulun kendisine farz kılmasıyla farz olan her sadakada durum böyledir; bize göre kıymetini vermesi yeterlidir. İmâm Şâfiî'ye göre ise câiz değildir.

Madde 53(5)- İmâmlarımıza göre sahâbî sözü benzerlerinden biri ona aykırı düşmedikçe kıyâsa tercih edilir. Sahâbînin o sözü kıyâs yoluyla söylediği iddiâ edilemez; çünkü, kıyâs ona aykırıdır. Rastgele söylediği de iddiâ edilemez; zira görünen o ki, sahâbî o sözü Hz.Peygamber'den (s.a.) duyup söylemiştir. İmâm Ebû Abdillâh eş-Şâfiî el-Kureysî'ye göre ise kıyâs tercih edilir. Çünkü Şâfiî, sahâbînin taklîd edilmesini ve onun görüşüne bağlı kalınmasını uygun görmez.

Misâl: Zimmîler arasında içki alım-satımı câizdir. Bu konuda Hz.Ömer'in (r.a.): "Onları içki alım-satımında serbest bırakın ve içkiden elde edilen kazançtan 1/10 oranında vergi alın" sözünü esas aldık. İmâm Şâfiî'ye göre ise, câiz değildir. O bu konuda kıyâsa dayanmıştır. Hz.Ömer'in (r.a.) sözünden, zimmînin içkisini imha edenin onu tazmin etmesi gerektiği de açıkça anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî ise içkisi imha edilen kimse zimmî de olsa imha edene tazminât ödettirilmez der.

Madde 54(6)- Bize göre tazmin edilen şeyler geçmişte ödenen tazminatla mülkiyete geçerler ve şayet sahip olunan şey mülk edinilmesi için karşılıklı anlaşmayı icabettiren şeylerdense o tazmin edilen şeylerdeki mülkiyet tazminatın icabettiği vakte istinâd eder. İmâm Şâfiî'ye göre ise tazmin edilen şeylere tazminat ödemekle sahip olunmaz.

Misâl: Bir malı gasbeden kimse, o malın kıymetini tazmin ettikten sonra o gasbedilen mal ortaya çıkarsa âlimlerimize

göre mal gasbedenindir. Çünkü tazminat ödemekle ona sahip olmuştur. Mülkiyeti tazminatın icabettiği vakte istinâd etmiştir. İmam Şâfiî'ye göre ise kıymeti tazmin edilen şey onun mülkü olmaz. Şayet malı gasbedilen kimse malın kıymetini almışsa, kıymeti geri ödeyip tazminâtı ödenen kendi malını gasbedenden alması gerekir. Çünkü gabdene o mala mâlik olamaz.

Madde 55(7)- Alimlerimize göre ganimetteki hak, ganimetin alınmasına bağlıdır ve ele geçirilip İslâm ülkesine götürülmesiyle kesinlik kazanır; sırf ganimetin taksimiyle de mülkiyete geçer. İmâm Şâfiî'ye göre ise sırf ganimeti almakla mülkiyete geçer.

Misâl: Bir ordu komutanı bir ülkeyi zorla fethettiği zaman ganimet sahiplerine bağışlayabilir. Çünkü savaşıp ganimet elde eden gâzîler sırf ele geçirmekle ganimete sahip olmazlar. Dolayısıyla yapılan bağış onların haklarını ibtâl olmaz. İmâm Şâfiî'ye göre ise ganimeti sahiplerine bağışlama câiz değildir. Çünkü gâzîler sırf ele geçirmekle ganimete sahip olurlar. Komutanın, onların mülklerini ibtâl etme hakkı yoktur.

Madde 56(8)- Bize göre dünyanın tamamı iki ülkeden ibârettir: Dâru'l-İslâm, dâru'l-harb. İmâm Şâfiî'ye göre ise bütün dünya bir tek ülkedir.

Misâl: Dâru'l-harb halkı mallarımızı ganimet olarak alıp kendi ülkelerine götürseler, sonra henüz daha mallar ellerinde iken müslüman olsalar o mallar onların mülkü olur. İmâm Şâfiî'ye göre ise mâlik olamazlar; malları sahiplerine geri vermeleri gerekir.

Madde 57(9)- İmâmlarımıza göre hacca başlamaya ehil olup da henüz hac mevsimi girmeden hacca başlayan kimsenin başladığı şeyi yapması gerekir. Aynen hac mevsiminde olduğu gibi başladığı şey dışında bir şey yapması gerekmez.

Misâl: Hac ihrâmını hac mevsiminden önce giyen kimse-
nin hac yapması gerekir, bu mükellefiyeti umreye dönüşmez.
İmâm Şâfiî'ye göre ise umreye dönüşür.

Madde 58(10)- Bize göre nesebin sâbit olmasında yata-
ğın sıhhatine (yani zifafın nikâh kıyıldıktan sonra gerçek-
leşmesine) ve kocanın kendisine nesep sâbit olmaya ehil olma-
sına itibar edilir; cinsel ilişkiye muktedir olmasına değil.
İmâm Şâfiî'ye göre ise nesep konusunda, cinsel ilişkiye ger-
çekten muktedir olmaya itibar edilir.

Misâl: Bir adam nikâhladığı karısını zifâfa girmeden
o saat boşasa, kadın akid gününden altı ay sonra bir çocuk
dünyaya getirirse bize göre çocuğun nesebi o adama ait olur.
İmâm Şâfiî'ye göre ise nesebi adama ait olmaz.

Madde 59(11)- Hac vazifesini yapmakta olan biri tavaf
müddeti içinde ziyâret tavafının büyük çoğunluğunu yerine ge-
tirebilmişse bize göre yeterlidir. İmâm Şâfiî'ye göre ise ye-
terli değildir.

Misâl: İmamlarımıza göre ziyâret tavafını özürlü veya
özürsüz cünüp yahut abdestsiz olarak yapsa bununla ihrâmdan
çıkabilir. İmâm Şâfiî'ye göre ise yeterli olmaz.

Madde 60(12)- Alimlerimize göre bir kadının, işini
kendi kendine yapabilen her bir asabesi o kadının velîsi
olur; aynen baba ve dede gibi, henüz kadın küçük yaşta ise
rızasına bakmaksızın erginlik yaşında ise rızasıyla onu ev-
lendirebilir.

Misâl: İmamlarımıza göre erkek kardeşin ve amcanın kü-
çük yaştaki erkek ve kız çocuğu evlendirmeleri bize göre câ-
izdir. İmâm Şâfiî'ye göre ise baba ve dede dışındakilerin ev-
lendirmeleri câiz değildir.

Madde 61(13)- Oruçlu bir kimsenin orucunu unutmuş olarak nitelendirilemeyecek bir halde mide boşluğuna gıda maddesi girmiş olsa kazâ etmesi gerekir. Tan yeri ağarmış olduğu halde ağarmadı sanarak sahur yemesi gibi.

Misâl: İmamlarımıza göre oruçlu bir kimse ağızına su çekerken kendisi oruçlu olduğunu hatırladığı halde midesine su kaçsa, orucu kazâ etmesi gerekir. İmâm Şâfiî'ye göre ise kazâsı gerekmez.

Madde 62(14)- Bize göre belli bir şekilde yapılmaya hak kazanmış her fiil, hangi şekilde meydana gelirse gelsin üzerinde hak elde edilen şekillerden sayılır. Emânetin ve bedilen malın geri verilmesinde olduğu gibi.

Misâl: İmâmlarımıza göre bir yiyecek maddesi gasbeden kimse, onu malını gasbettiği adama yedirse tazminâtta kurtulur. İmâm Şâfiî'ye göre ise kurtulmaz.

Madde 63(15)- İmamlarımıza göre şerîatin sâ' (2.917 kg) ölçüsüyle takdir ettiği her sadaka, ezâ ve onun yerine geçen şeylerin keffâretinde olduğu gibi buğdaydan yarım sâ' verilir.

Misâl: Yemin keffâretinde bize göre yarım sâ' Şâfiî'ye göre ise bir müd (832 gr) tutarında sadaka verilmelidir.

Madde 64(16)- Bize göre malını almak suretiyle başkasına tecâvüzde bulunan herhangi bir kimsenin elinde o mal helâk olsa tazmin eder. Gasp suçunda olduğu gibi, o kimseye hırsızlığın cezası olan el kesme cezası uygulanmaz.

Misâl: Bize göre değeri 10 dirhemden daha az olan bir mal çalanın eli kesilmez. Şâfiî'ye göre kesilir. Bizim delilimiz şudur: Şayet o mal, o kimsenin elinde iken helâk olsaydı tazmin ederdi. Şâfiî'ye göre ise çeyrek dinar çalan kimsenin eli kesilir.

Madde 65(17)- Bize göre koca tarafından gelen ebedîlik ifade etmeyen ve nikâhı temelden bozma anlamı taşımayan her ayrılık bir bâin telâktır. Kocanın, karısına: "Senden uzaklaştım", "Senden ayrıldım" demesi gibi. Bu yüzden liân ayrılığı imamlarımızca bâin talâk kabul edilmiştir. İmam Şâfiî'ye göre ise fesih'tir.

Misâl: Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre kocanın İslâm dininden çıkması bâin talâktır. Ebû Yûsuf'a göre talâk değildir. Aynı şekilde hulu' da bize göre talâktır. İmam Şâfiî'ye göre ise fesih'tir.

Madde 66(18)- Kureyşli İmam Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'ye göre menfaatler müstakil mallar hükmündedir. Bize göre ise yalnızca üzerlerinde akid yapmanın câizliği konusunda mal hükmündedirler.

Misâl: Âlimlerimize göre bir evi gasbedip orada senelerce oturan kimsenin kira ödemesi gerekmez. İmam Şâfiî'ye göre ise menfaatin kıymeti olan kira bedelini ödemesi gerekir. Bir malı gasbedip tükettiğinde kıymetini tazmin etmesi gibi.

Madde 67(19)- İmamlarımıza göre sarîh talakta hüküm kasta değil, lâfza ilişir. Zira "Ben talaka niyet etmedim" dese sözü kabul edilmez. Sarîh olmayan talakta hüküm lafza değil, kasta ilişir.

Misâl: Bir adam karısına: "Sen hürsün" dese ve bu sözüyle boşamaya niyet etse kadın boşanmış olur. çünkü hür olduğunu söylemenin anlamı mülkiyeti terketmek ve salıvermektir. Kinâyeli sözlerde hüküm kasta bağlıdır. İmam Şâfiî'ye göre ise niyet etmiş bile olsa hiçbir şey olmaz.

Madde 68(20)- Âlimlerimize göre bir kimse bir parça da olsa hürriyeti bulunmayan ve bedelsiz olarak kendisinden

tam bir menfaati kaçırmadığı bir köleyi yaptığı bir yemin yahut zihârın keffâreti olarak âzâd etse ve hiçbir şey ödemesi bu âzâd etme, keffâreti için yeterlidir. İmâm Şâfiî'ye göre ise yeterli değildir.

Misâl: Bir kimse yemin yahut zihâr keffâreti için bir mükâteb köle âzâd etse kâfidir. Şâfiî'ye göre kâfi değildir.

Madde 69(21)- Alimlerimize göre bir şeyin adını veya sıfatını söyleyerek tahsis etme, onun dışındakilerin hükmünü yoketmez. İmâm Şâfiî'ye göre ise onun dışındakilerin hükmünü yokeder.

Misâl: Bize göre ehl-i kitâb (hıristiyan ve yahudiler) dışında kalan putperestlerden cizye almak câizdir. Şâfiî'ye göre ise onlardan cizye almak câiz değildir. Çünkü "Allah'a ve âhîret gününe inanmayan, hak dini kabul etmeyen kendilerine kitap verilmişlerle savaşın." âyeti (Tevbe: 29) ile Allah, ehl-i kitâbı tahsis etmiştir.

Madde 70(22)- Alimlerimize göre başlangıçta iki şey arasında temelde eşitlik bulunduğu bilinir ve ikisinden biri hakkında bir açıklama olursa bu açıklama, neticenin iki önermeden çıktığı ve bilinmeyenin bilinenle bilineceği görüşüne dayanarak diğeri hakkında da açıklama olarak kabul edilir.

Misâl: İmamlarımıza göre (alış-verişte mal ve parada) ölçü ve cins birliği bulunursa fazlalık ve veresiye satım haram olur. İki özellik birden ortadan kalkarsa fazlalık ve veresiye satış helâl olur. Zira iki özellik arasında temelde bir eşitlik olduğu bilinmektedir. Sonra ölçü özelliğinin tek başına veresiye satımı haram kılacağı yolunda bir açıklama yapılmıştır. O halde iki önermenin neticesi olarak cins özelliği de aynı durumda olur. Şâfiî'ye göre cins özelliği veresiye satımı haram kılmaz ve (fâiz için) bir illet de olmaz.

Madde 71(23)- Bize göre Kur'ân'da hakkında nas bulunan abdest organlarını yıkama esnasında araya abdest bozucu bir durum girmeden temiz su ile yıkama kâfîdir; isterse kişinin ilk yıkadığı organ kurumuş olsun. Mâlik'e(117) göre ise câiz değildir.

Misâl: İmamlarımıza göre bir kimse geciktirerek abdest alsın ve bazı uzuvlarını kuruyacak kadar ertelese, sonra da bu geri kalan kısmı yıkasa câizdir. Ona (Mâlik'e) göre ise câiz değildir.

Madde 72(24)- Alimlerimize göre kölede sâbit olan her hak, onda meydana gelen şeye de sirâyet eder. Müdebber kölelik ve câriyenin çocuk doğurması gibi. "Kölede sâbit olan" demekle şunu kastediyoruz: Üzerinde hak sâbit olan kimse kölede hakkı bulunan kimsenin rızası olmadan köleden o hakkı düşüremez. Köle dışında sâbit olan her hak, onda meydana gelen şeye sirâyet etmez.

Misâl: Rehin kölenin çocuğu ve elde ettiği gelir asılla beraber kalır. Şâfiî'ye göre asılla birlikte rehin kalmaz.

Madde 73(25)- Bize göre alış-verişin cevâzı, malın tazmin edilebilir olmasına bağlıdır: Telef edildiğinde tazmin ettirilen her şeyin satımı câizdir. Telef edildiğinde tazmin ettirilmeyen malların satımı ise câiz değildir. Şâfiî'ye göre alış-verişin cevâzı, temiz olmasına bağlıdır; Temiz olanın satımı câiz, temiz olmayanın satımı câiz değildir.

---

(117) Müellif hanefiler ile şâfiîler arasındaki ihtilaftan söz ediyor; ama herhalde sehven olacak buraya Mâlik'in görüşünü almış. Burada "Mâlik" kelimesi doğru olarak kullanılmıştır. Çünkü bu konuda hanefîlere muhalefet edip abdest uzuvlarının peşpeşe yıkanmasının (=muvâlat) farz olduğunu söyleyen odur. Şâfiî ise bu konuda hanefîlerin yanında yer almaktadır. Ancak bu maddenin misallerinde yine Şâfiî-hanefî ihtilaflarını veriyor. Ayrıca bkz. İbn Rüşd, Bidâyetü'l-müctehid, I/17.

Misâl: İmamlarımıza göre av köpeğinin satımı câizdir. Çünkü telef edilmekle tazmin ettirilir. Öyleyse akidle tazmin edilmesi de câizdir. Şâfiî'ye göre ise tazmin ettirilmez, çünkü pistir.

Madde 74(26)- Alimlerimize göre bir asla üzerinde ittifâk edilmiş iki hüküm taalluk eder de, sonra ikisinden biri yok olursa diğeri, o aslın fer'î meselelerinin herhangi bir türünde yok olmaz ve iki hükümden birinin öteki bulunmaksızın ona taalluk etmesi câizdir. Şâfiî'ye göre ise diğeri hüküm öteki olmaksızın asla taalluk etmez; iki hükümden biri diğere şâhid gibi kılınır.

Misâl: Bir baba küçük erkek veya kız çocuğunu evlendirse câizdir. Çünkü onların mallarında ve kendilerinde velâyet hakkı vardır. Aynı şekilde çocuğun ağabeyi ve amcası onu evlendirme velâyetine sahiptir. Her ne kadar ağabey ve amcanın onların malları konusunda velâyet hakları bulunmuyorsa da kendileri konusunda velâyet hakları vardır. Şâfiî'ye göre malda velâyet yok olunca candaki velâyet de yok olmuştur.

1) Bazı Meselelerin Dayandığı Muhtelif Prensipler

Madde 75(1)- Ebû Hanîfe'ye göre bir şeyin hükmü, bazan o şeyin husûsiyetleriyle birlikte tekerrür eder. Bu gibi durumlarda husûsiyetlerinin sâbit olmasıyla hükmü de sâbit olur; husûsiyetleri sâbit olmazsa hükmü de sâbit olmaz.

Misâl: Alimlerimize göre hür bir kadın intihâr etse mehri düşmez. Çünkü kısâs, diyet ve keffâret lâzım gelmemesi de gösterir ki bu (kendini) öldürme işine, katil ahkâmının husûsiyetlerinden hiç biri taalluk etmemiştir. Dolayısıyla sanki tabîî bir şekilde ölmüş gibi olur. Günahkâr olması katil ahkâmının husûsiyetlerinden değildir.

Madde 76(2) - Herhangi iki namazın birinin diğeri üzerine binâ edilmesi tek başına namaz kılan kimse için câiz değilse,

ikisinden birinin diğeri üzerine binâ edilmesi imâm için de câiz değildir. Meselâ, tek başına namaz kılan kimsenin cuma namazını öğle namazı üzerine binâ etmesi câiz olmadığı gibi imamın da cumayı diğeri üzerine binâ etmesi câiz değildir. Herhangi iki namazın birinin diğeri üzerine binâ edilmesi tek başına namaz kılan kimse için câiz ise, ikisinden birinin diğeri üzerine binâ edilmesi imâmlık durumunda da câizdir. Meselâ, ikâmet halinde kılınan namazla yolculuk halinde kılınan namazda olduğu gibi. İkâmet namazının vakit içinde ve tek başına kılındığında yolculuk namazına binâ edilmesi câiz olduğundan, aynı namazın vakit içinde, ama imama uyma halinde yolculuk namazına binâ edilmesi de câizdir.

Misâl: Farz kılan kimsenin nâfile kılana uyması bize göre câiz değildir. Çünkü nâfile niyetiyle başlanan bir namaza farzı binâ etmek tek başına kılındığında câiz olmaz. Aynı şekilde imama uyma halinde de farzın, nâfile niyeti ile kılınan bir namaza binâ edilmesi câiz olmaz. Şâfiî'ye göre tek başına kılan(118) bir kimsenin nâfile kılana uyması câiz değildir.

Madde 77(3)- Teyemmümün hükmü, mestler üzerine meshden alınmıştır.

Misâl: Namazın vakti girmeden önce teyemmüm almak câizdir. Çünkü teyemmüm, yıkama yerine konmuş bir meshdir. Bu yüzden mestler üzerine meshetmeye benzemektedir. Şâfiî'ye göre ise câiz değildir.

Madde 78(4)- Görünüşte mübâh edici şey bulunsa, -aslında mübah edici olmadığı halde- şüphe ile ortadan kalkan hükmün var oluşunu engeller.

---

(118) Metinde bu şekildedir. Ancak siyaktan anlaşılacağı üzere "farz kılan" olması gerekir.

Misâl: Bir kimse hizmet için değil de, zinâ etmek için bir kadın kiralasa ve onunla zinâ etse Ebû Hanîfe'ye göre had cezası gerekmez. Çünkü mübâh edici değilse de mübâh edici görünüşünde olan şey yani akid mevcuttur. Muhammed, Ebû Yûsuf ve İmâm Şâfiî'ye göre ise bu kişiye had cezasının uygulanması vâcibtir.

Madde 79(5)- Yemin bir sıfat üzerine yapılıncâ, yeminin sıhhati onun mahallindeki sifata bağlı olur ve mahallin sıfatı delâlet yoluyla şart kılınmış olur. Sonra ona, açık söz ile şart kılınmış hükmü verilir.

Misâl: Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre bir kimse: "Valahi, şu bardaktaki suyu içeceğim" diye yemin etse, bardakta su bulunmasa ve bu durumu da kendisi bilmece keffâret lâzım gelmez. Ebû Yûsuf'a göre keffâret lâzım gelir.

Madde 80(6)- Sonradan ortaya çıkan şey, eğer aslın hükmü bâkî olduğu halde ortadan kalkarsa, sanki hiç olmamış sayılır.

Misâl: İmamlarımıza göre zekât malı senenin başlangıç ve sonunda nisâba ulaşmışsa sene içinde bu nisabın eksilmesi zekâtın farziyetini engellemez. İmâm Şâfiî'ye göre ise engeller.

Madde 81(7)- Asıllarını isbâtta ictihâd câiz olmayan ölçülerde, en azda delâlet sağlam, fazlada şüpheli olunca, isbâtında şüphe bulunan şeylerde en azı ve düşürülmesinde şüphe ve tereddüt bulunan şeylerde ise en çoğu esas alınır.

Misâl: Ebû Hanîfe'ye göre ganimetten süvâriye iki, piyâdeye bir pay verilir. Çünkü hadîsler iki pay üzerinde ittifâklı olduğu halde fazlasında tereddütlüdür. Bu durumda biz miktarlardan en azını esas aldık. İmâmeyn'e göre ise süvâriye üç, piyâdeye bir pay verilir.

Madde 82(8)- Ebû Hanîfe'ye göre yeminin kullanılan bir hakikî manâsı ve bir de örf haline gelmiş mecâzî manâsı varsa, örf haline gelmiş mecâzî manâyâ değil, kullanılan hakikî manâyâ itibar edilir. Çünkü hakikat, iki yönden mecâza tercih edilir: a) Hakikat olması, b) Kullanılan olması. Ebû Yûsuf ve Muhammed ise örf haline gelmiş mecâza, tıpkı kullanılan hakikî manâyâ itibar ettikleri gibi itibar etmektedirler.

Misâl: Bir kimse şu buğdaydan yemeyeceğim diye yemin etse, ama onun ekmeğinden yese yeminini bozmuş olmaz. Çünkü bu yeminin kullanılan bir hakiki bir de örf haline gelmiş mecâzî anlamı vardır. Çünkü buğday bazan dişle öğütülerek yenir; bazan da kızartılarak yenir. İmâmeyn'e göre ise yeminini bozmuş olur.

Madde 83(9)- İki yöne ayrılabilir bir hâdise, iki asla bir benzerlik gösterirse, her iki benzere haklarını tam olarak vermek için her iki kısma da tatbik edilir. Bu iki kısım, tamamen bir tek asla tatbik edilmez. Çünkü böyle olursa iki asıldan birine itibar edilmiş, diğer asıl terk olunmuş olur. Oysa iki asla da itibar daha münasıptir. Fakat hâdise bir tek yönlü olup iki asıl onu kendilerine çekmek için yarıştırlarsa bu hâdise ikisinden birine tatbik edilir. Çünkü iki asla birlikte tatbiki imkânsızdır, çekişmeye götürür. Hâdise iki kısma ayrılır da iki kısımdan herbiri, asla tatbik edilirse çelişki doğurmaz.

Misâl: Malı teslim aldıktan sonra yapılan ikâle, bir bakıma alış-verişe ve bir bakıma da feshe benzediğinden Ebû Hanîfe'ye göre akdi yapanlar hakkında fesih, onlar dışında kalanlar hakkında ise her iki benzerlik yönüne haklarının tam olarak vermek için yeni bir alış-veriş hükmündedir. Züfer'e göre akdi yapan taraflar hakkında da diğerleri hakkında da fesih hükmündedir. Ebû Yûsuf'a göre malı teslim aldıktan sonra yapılırsa yeni bir alış-veriş, teslim almadan önce yapılırsa fesih hükmündedir. Ondaki gelen bir diğer rivâyete göre

ise: "Malı teslim almadan önce yapılan ikâle bâtıldır" diyor. Muhammed'e göre ise şayet ikâlenin feshe hamledilmesi mümkün olmazsa alış-verişe hamledilir.

Madde 84(10)- Ebû Yûsuf'a göre zevi'l-erhâm durumunda-ki akrabanın mirâsı, bütün hükümlerinde asabe hükmünden alınmıştır. Muhammed ise bazı hükümlerde asabeye, bazılarında da hala ve teyzeye itibar etmektedir. Eh1-i tenzîle göre zevi'l-erhâmın mirâsı, bütün hükümlerinde hala ve teyzenin mîrâsına kıyâs edilmiştir.

Misâl: Bir kimse ölse ve geride akraba olarak yalnızca bir kızının kızı ve bir de erkek kardeşinin kızı bulursa kızın kızı bize göre mirâsa daha lâyıktır. Çünkü biz onları asabe olarak itibar ediyoruz. Asabelik suretiyle mirâsçılık bir yöne bağlandığı zaman bu yön itibar edilir; mirâs düşmez. Dikkat edilirse oğlun oğlu mîrâsa, erkek kardeşin oğlundan daha lâyıktır. Eh-i tenzîle göre ise erkek kardeşin kızı daha lâyıktır. Zira onlara göre zevi'l-erhâmın mirâsı hala ve teyzeye kıyâs edilir.

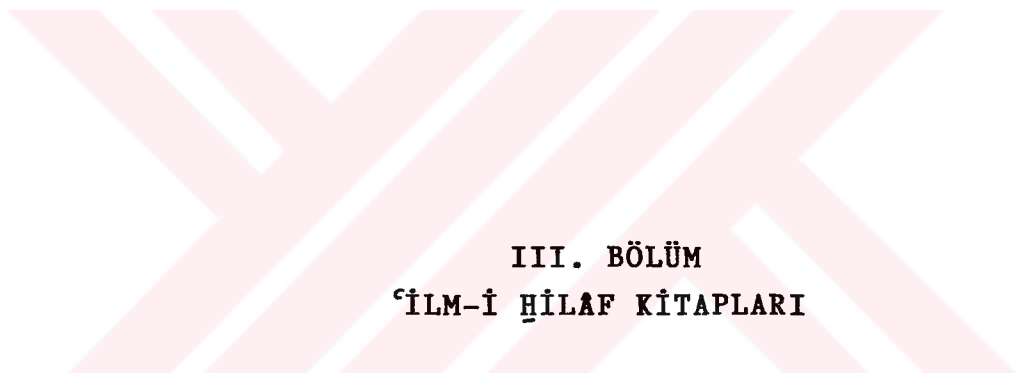
Madde 85(11)- İmamlarımıza göre haber-i âhâd, tenasül uzvuna dokunan kimsenin abdest alması gerektiği yolunda Hz. Peygamber'den (s.a.) rivâyet edilen hadîs örneğinde olduğu gibi usûle aykırı bir hüküm taşıdığı zaman bu haber kabul edilmez. Çünkü bu haber, usûle aykırı hüküm taşımaktadır. Zira uzuvlardan birine dokunmanın abdesti bozacağı usûlde yoktur.

Misâl: Musarrât koyun meselesinde bir sâ' hurma verileceği yolundaki haber-i vâhid bizzât usûle aykırı düştüğünden imamlarımızca kabul edilmemiştir. Çünkü usûlde, feshedilip de taraflardan birinin sermayeyi ve onun kat kat fazlasını alabileceği bir akid yoktur. Böyle bir şey buna götürür. Zira bir kimse yarım sâ' hurma karşılığında bir koyun satın alsın (?) ve onu musarrât olarak bulsa bu durumda şayet koyunu

bir sâ' hurma ile birlikte geri verse -ki sâ'ın kıymeti koyunun yani sermayenin kıymetinden kat kat fazladır- bunun şerîatta bir benzeri daha yoktur.

Madde 86(12)- Muhammed'e göre bir şeyin miktarı şerîatça tesbit edilmişse başka bir miktar belirlemek câiz değildir. Ebû Yûsuf'a göre ise câizdir.

Misâl: Bir memleket halkı hacim ölçüsüyle ölçülen malı tartıyla, ağırlık ölçüsüyle ölçülen malı hacim ölçüsüyle satmayı âdet edinseler, hadîsde geçen altı şeyi (altın, gümüş, hurma, buğday, arpa ve tuz) kendi âdetlerine göre ölçümlerine itibar edilmez. Ebû Yûsuf'a göre ise âdetlerine itibar edilir.

III. BÖLÜM
‘İLM-İ HİLÂF KİTAPLARI

Burada alimler arasındaki ihtilafları konu edinen kitapların bir listesi verilmeye çalışılacaktır. Tesbit edebildiğimiz kitapların matbu olanlarının baskı yer ve tarihlerini, matbu olmayanların ise imkan dahilinde yazmalarının bulunduğu kütüphanelerin isimlerini vereceğiz. İsmi kaynaklarda geçip de günümüze kadar gelip gelmediğini tesbit edemediklerimizin ise hangi kaynaklarda kaydedildiklerine işaret edip zaman zaman kitaplar hakkında küçük açıklamalarda bulunacağız.

A. Hanefîler:

1- Ebû Yûsuf (ö.182/798)

a) İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ (Mısır 1957). Bu kitap Şâfiî tarafından el-Ümm'de (el-Ümm VII, 96-163) "İhtilâfu'l-İrâkıyyîn" adıyla rivâyet edilmiştir. Şâfiî bu kitaba kendi görüşlerini de ilave etmiştir.

b) er-Reddu 'alâ Siyeri'l-Evzâî (Mısır, 1957). Ayrıca bu kitap yine Şâfiî tarafından el-Ümm'de (VII, 333-368) "Kitâbu Siyeri'l-Evzâî" adıyla kendi görüşlerinin ilâvesiyle birlikte rivâyet edilmiştir.

c) Kitâbu ihtilâfi'l-emşâr(1)

d) Kitâbu'r-redd 'alâ Mâlik b.Enes(2)

e) Kitâbu'l-cevâmîf. Bu kitabı Yahyâ b.Hâlid için yazmıştır. 40 bölümden oluşmaktadır. Bu kitapta Ebû Yûsuf, alimlerin ihtilâflarını ve alınacak görüşü zikretmiştir(3).

---

(1) İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 286.

(2) a.y.

(3) a.y.

2- Muhammed b.Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805).

a) Kitâbu'l-ḥucec fî ihtilâfı ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Medîne (Hindistan-Lucknow, 1888). Medîne'deki Maḥmûdiye kütüphanesindeki nüshanın esas alınarak Hindistan'da basıldığını belirten M.Zâhid Kevserî eserin ismini "el-Ḥucec fi'l-İhticâc 'alâ ehli'l-Medîne" şeklinde kaydeder(4).

b) Kitâbu'r-redd 'alâ ehli'l-Medîne(5). Şâfiî, bu kitabı, kendi görüşlerini de ilâve ederek "Kitâbu'r-redd 'alâ Muhammed b.Ḥasan" adıyla el-Ümm'de (VII, 306-333) rivâyet etmiştir.

3- Ebû Bekr et-Taberî el-Lü'lûî el-Ḥanefî (266/879 senesinde vefat eden Muhammed b.Şücâ'ın öğrencilerinden) İhtilâfu'l-fulemâ(6).

4- Kâdî Bekkâr b.Kuteybe (ö.290/902).
er-Redd ale's-Şâfiî(7).

5- Ebû Sâid Ahmed b.Ḥüseyn el-Üsrûşenî el-Berzeî (ö.317/929).
Mesâilü'l-ḥilâf(8).

---

(4) Kevserî, Bulûgu'l-emânî fî sîreti'l-İmâm Muhammed b.Ḥasan eş-Şeybânî, Humus, 1969.

(5) İbnü'n-Nedîm, a.g.e., 288.

(6) Keşf, 33; Zeyl, I/48.

(7) Süyûtî, Hüsnü'l-muhâḍara, I/463; Lüknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, 55; Taşkoprüzâde, Tabakât, 49. Süyûtî bu eserin adını "er-Redd ale's-Şâfiî fîmâ neḳâzahü 'alâ Ebî Ḥanîfe" şeklinde veriyor ve müellifin vefat tarihini 270/883 olarak kaydediyor.

(8) Sezgin, Fuad; Târîhu't-türâsi'l-Arabî, III/91.

6- Ebû Ca'fer Ahmed b.Muhammed b.Selâme el-Ezdî et-Taḥâvî (ö.321/933).

a) İhtilâfu'l-ulemâ(9) (Pakistan-İslâmâbâd, 1971). Bu eserin Ebû Bekr er-Râzî el-Ceşşâş (ö.370/980) tarafından yapılan bir muhtasarı Carullah Ağa 872 numarada kayıtlıdır.

b) er-Redd 'alâ 'İsâ b.Ebân(10)

c) er-Redd 'alâ Ebî 'Ubeyde(11).

7- Ebu'l-Ḥasan 'Alî b.Sa'îd er-Rustuğfenî (ö.345/956 civarı)

Kitâb fi'l-ḥilâf(12).

8- Kâdî Ebû Sa'îd Ḥasan b.İshâk el-Ma'arrî İbn Nebîl en-Nîsâbûrî (ö.348/959).

Kitâbu'r-redd 'ale's-Şâffî fîmâ yuḥâlifü fîhi'l- Kur'-ân(13).

9- Ebu'l-Leys Naşr b.Muhammed es-Semerḳandî (ö.373/983 veya 375/985).

Muhtelifu'r-rivâye. İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazmaları(14) bulunan bu eserle aynı olan bazı nüshalar 'Alâ-uddîn es-Semerḳandî'ye nisbet ediliyor.

(9) Saymerî, Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbih, 162; İbnü'n-Nedîm a.g.e., 292; Keşf, 32; Lüknevî, a.g.e., 34; Sezgin, a.g.e., III/95. Sezgin eserin adını "İhtilâfu'l-fuḳahâ" kaydetmiş; eser bu isimle basılmıştır. "İhtilâfu'r-rivâyât" adıyla da anılan bu eser yüz otuz küsur cüz'den oluşuyormuş (Bkz.Keşf, a.y.). İbnü'n-Nedîm ise "Kitâbu'l-ihtilâf beyne'l-fuḳahâ" diye kaydettiği eser hakkında şu önemli bilgileri verir: "Büyük bir kitaptır. Müellif, bu eserini tamamlamamıştır. İhtilâf kitapları tertibinde olup bitirdiği kısım velâ konusuna kadardır ve seksen civarında bölümden oluşmaktadır. Onları kaydetmemize gerek yok."

(10) Taşköprüzâde, a.g.e., 58.

(11) a.y.

(12) Lüknevî, a.g.e., 65.

(13) Keşf, 1420. Ayrıca bkz. a.g.e., 839.

(14) Bulunduğu kütüphanelerin adları için bkz. Sezgin, a.g.e. III/107.

10- Kâdî Ebû Ca'fer Muhammed b.Ahmed b.Mahmûd en-Nesefî (ö.414/1023).

Ta'lîka fi'l-hilâf(15).

11- Ebu'l-Hüseyn Ahmed b.Muhammed el-Bağdâdî el-Kudûrî (ö.428/1036).

a) et-Tecrîd (Fatih, 2040; Bağdatlı Vehbi Efendi, 79; Nuru Osmaniye, 1405). Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinmektedir. Cemâlüddîn Maḥmud b.Ahmed el-Konevî (ö.770/1368) tarafından "et-Tefrîd fî muhtaşari't-Tecrîd" adıyla yapılan bir muhtasarı vardır(16).

b) et-Takrîb fi'l-mesâili'l-hilâfiyye beyne Ebî Hanîfe ve aşhâbib. Bu eserde deliller zikredilmiyor(17).

c) et-Takrîb. Bu eserde ise meseleler delilleriyle birlikte veriliyor(18).

12- Ebû Zeyd 'Abdullâh b.'Umer ed-Debûsî (ö.430/1038).

Te'sîsü'n-naẓar. Bu eser hakkındaki ikinci bölümde geniş bilgi verildi.

13- 'Abdurrahmân b.Muhammed es-Seraḥsî (ö.439/1047 veya 436/1044).

Tekmiletü't-Tecrîd (Vehbi Efendi, 442). Bu eserin müellifi Kudûrî'nin öğrencisidir. Eser, et-Tecrîd'in devamı

---

(15) Keşf, 424; Lüknevî, a.g.e., 157; İzmirli, s.8; Kavakçı, Yusuf Ziya, Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları, s. 28. Kavakçı, bu eserin ilk hilâf kitabı olabileceğini söylüyor.

(16) Keşf, 346 ve 427.

(17) Lüknevî, a.g.e., s.31.

(18) a.y.

olup eksikliklerini tamamlamaktadır(19).

14- Kâdî Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b.Mesûd et-Tenûhî (ö. 442/1050).
et-Tenbîh fî reddi's-Şâfiî fîmâ hâlefe'n-nuşûş(20).

15- Ebû Ca'fer Kemâlüddîn Muhammed b.Ahmed b.Muhammed es-Simnânî (ö.444/1052)
Mesâilu'l-cinâyât fi'l-hilâf beyne'l-imâmeyn (Ebû Hanîfe ve Şâfiî)(21).

16- Ebû Muhammed 'Abdullâh b.Hüseyn en-Nâsihî (ö.447/1055).
a) Kitâbu'l-muhtelef beyne Ebî Hanîfe ve's-Şâfiî (Bağdatlı Vehbi Efendi, 464).

b) et-Tarîkatü'l-hüsnâ fi'l-fıkhi'l-merdiyye 'inde'l-fukahâ(22).

17- Faḥru'l-İslâm 'Alî b.Muḥammed er-Pezdevî
et-Tarîka 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe(23).

18- Ebû Hâmid 'Alâüddîn Muhammed b.'Abdurreşîd es-Semerḳandî
el-Üsmendî (ö.488/1095).
Lüknevî bu zatın, hilâfa dair bir eser yazdığını kaydediyor(24).

---

(19) Keşf, 346; Sezgin, a.g.e., III/126.

(20) Keşf, 493.

(21) Brockelmann, VI/286. Eserin British Museum, 6510 numara da kayıtlı olduğunu söyleyen Brockelmann diyor ki: "Müellifi kesin olarak bilmiyoruz. Çünkü yalnız urada Kemâlüddîn Simnânî diye lakablandırılmıştır. Bu lakabın bir başka yerde, Musul kadılığı yapan adı geçen müellife nisbet edildiğini görmedik. Bu eski devirlerde alışılmış bir lakaptır."

(22) Taşköprüzâde, a.g.e., 80.

(23) Taşköprüzâde, a.g.e., 85; Lüknevî, a.g.e., 125.

(24) Fevâid, s.176.

- 19- Ebu'l-Hasan 'Alî b.Sâ'îd el-'Abderî (ö.493/1099).
el-Kifâye fî mesâili'l-hilâf(25).
- 20- Rukneddîn Ebû Hâmid Muhammed b.Muhammed el-'Amîdî es-Semerkindî (ö.515/1121).
el-Îrşâd fî 'ilmi'l-hilâf ve'l-cedel(26).
Şerhleri:
a) Şemsüddîn Ahmed b.Halîl el-Havlî eş-Şâfî'î (ö.637/
1239).
b) Kâdî Evhadüddîn ed-Düelî (ö.658/1259).
c) Bedrüddîn el-Merâgî et-Tavîl.
d) Necmüddîn el-Merendî(27).
- 21- Kâdî 'Abdül'azîz b.'Usmân b.'Alî el-Esedî en-Nesefî el-Akîlî (ö.533/1138)
et-Ta'lîka fi'l-hilâf. Dört cildten oluşan büyük bir kitaptır(28).
- 22- 'Abdül'azîz b.'Usmân b.İbrâhîm en-Nesefî (ö.533/1138 ya da 563/1167).
Ta'lîku'l-hilâf(29).
- 23- Ebu'l-Kâsım 'Ömer İbnü'l-'Adîm el-Halebî (ö.534/1139).
Ebû Hanîfe ile İmâmeyn arasındaki ihtilâfları konu edinen bir kitap yazmış(30).
- 24- Ebû Muhammed Hüsâmüddîn 'Umer b.'Abdül'azîz eş-Şadru's-şehîd (ö.536/1141).
el-Mebsût fi'l-hilâfiyyât(31).

(25) Keşf, 1499. Frederich Kern, Taberî'nin İhtilâfu'l-fuķa-hâsına yazdığı önsözde "Muhtaşaru'l-kifâye" adlı bir eserin Şâfî'î el-'Abderî'ye (ö.493/1099) ait olduğunu ve bunun bir nüshasının Amerika'daki Newhaven kütüphanesinde bulunduğunu kaydediyor. Bkz. s.7.

(26) Keşf, 69.

(27) a.y.

(28) Keşf, 424; İzmirli, a.g.e., 8; Kavakçı, a.g.e., 81.

(29) Lüknevî, 98.

(30) a.g.e., 147.

(31) Kavakçı, 88.

25- Necmüddîn Ebû Hafs 'Umer b.Muhammed en-Nesefî (ö.537/1142)

el-Manzûme fi'l-hilâf(32). 2669 beyitlik olan bu manzume fıkıh sahasında ilk manzum eserdir(33) ve pek çok şerhleri vardır. Keşfu'z-zunûn'da(34) adları geçen şerhler ve müellifleri:

a) el-Mustaşfâ mine'l-müstevfâ: Ebu'l-Berekât Hâfizüddîn 'Abdullâh b.Ahmed en-Nesefî (ö.710/1310).

b) el-Muşaffâ: Bir önceki şerhin aynı müellif tarafından yapılan muhtasarıdır.

c) Ebû İshâk İbrâhîm b.Ahmed el-Mavşılî (ö.652/1254).

d) Radıyüddîn İbrâhîm b.Süleymân el-Hamevî el-Mantıkî (ö.732/1331). Bu zâtın yaptığı şerh, iki cilttir.

e) Hakâiku'l-Manzûme: Ebu'l-Mehâmid Mahmûd b.Muhammed b.Dâvud el-Lü'lüf el-Buhârî el-Efşencî (ö.671/1272).

f) Haţţâb b.Ebu'l-Kâsım el-Karahişârî (ö.717/1317). Bu zâtın şerhi iki cilttir.

g) Haşru'l-mesâil ve Kaşru'd-delâili. Ebu'l-Feth 'Alâüddîn Muhammed b.'Abdülhamîd el-Üsmendî es-Semerkindî (ö.552/1157).

h) es-Sügdî (?)

i) Mülteka'l-bihâr min munteka'l-aḥbâr: Ebu'l-Mefâhîr Muhammed b.Mahmûd es-Sedîdî.

j) el-Mûcez: Ebu'l-Ḥasan 'Alî b.Muhammed b.'Alî.

k) İmâm Kâdîhân Fahrüddîn Ḥasan b.Manşûr el-Üzcendî (ö.592/1195).

---

(32) Bu eserin Süleymâniye Kütüphanesinin muhtelif bölümlerinde pek çok yazması vardır.

(33) Lüknevî, 150.

(34) s.1867, 1868.

1) 'Avnu'd-dirâye ve'l-muhtelef: 'Alâüddîn es-Semerkindî (ö.552/1157).

m) et-Taḥkîk (?)

n) Mevlânâ Muşannifek 'Alî b.Muḥammed.

o) en-Nûru'l-müstenîr: Ebû Bekr Muḥammed el-Haddâdî.

26- Raḍiyüddîn Muḥammed b.Muḥammed es-Semerkindî en-Nisâbûrî (ö.544/1149).

et-Tarîkatu'r-rıdaviyye(35) (Münih, ilk 330; Kahire, ilk 3/179, 125 ve ikinci 1/444, 460). Eser üç cilttir.

27- 'Alâüddîn Muḥammed b.'Abdü'l-Ḥamîd el-Üsmendî (ö.552/1157).

a) Muhtelifu'r-rivâye (Süleymâniye, 604)(36).

b) Talîka fi'l-ḥilâf(37).

28- Rukneddîn Mesûd b.Muḥammed b.Muḥammed b.Ebî Bekr İmâm-zâde (ö.573/1177).

Müntehabu't-tarîkati'r-rıdaviyye. Yukarıda adı geçen et-Tarîkatu'r-rıdaviyye'den seçmelerdir(38).

29- Aḥmed b.Muḥammed b.Maḥmûd b.Sa'd el-Ġaznevî (ö.593/1196).

er-Ravza fî ihtilâfi'l-şulemâ(39).

30- Ḥasan b.Ḥaṭîr Ebû 'Alî en-Nu'mânî el-Fârisî (ö.598/1201)

İhtilâfu's-şahâbe ve't-tâbi'în ve fukahâi'l-emşâr(40).

(35) Keşf, 1113; Lüknevî, 73; Brockelmann, a.g.e., VI/300; İzmirli, 8.

(36) Brockelmann, a.g.e., VI/301; Kavakçı, 104.

(37) Lüknevî, 176.

(38) Keşf, 1113.

(39) Taşköprüzâde, a.g.e., 105; Lüknevî, 40.

(40) Süyûtî, Hüsnü'l-muḥâdara, I/314; Keşf, 33.

31- Şadr Cihân Muhammed b.Ahmed (603/1206).
Ta'likâ fi'l-hilâf(41).

32- Ebû Hâmid Rukneddîn Muhammed b.Muhammed es-Semerkindî
el-'Amîdî (ö.615/1218)
et-Tarîka fi'l-hilâf(42).

33- Ebû Naşr Meşûd b.Ebî Bekr b.Hüseyn el-Ferâhî (ö.640/
1242).
Zâtü'l-'Ikdeyn (Berlin, 4506). Ebû Hanîfe'nin fikhî gö-
rüşlerinden ve zaman zaman da Şâfiî ile Mâlik'in görüşlerin-
den bahseden bir kasidedir(43).

34- Şemsüddîn Ebu'l-Vecd Muhammed b.Muhammed b.'Abdüssettâr
el-Îmâdî el-Kerderî (ö.642/1244).
er-Redd ve'l-intişâr 'alâ mezhebi imâmi'l-eimme ve
sirâci'l-ümme Seyyidi Fukahâi'l-emşâr el-imâmü'l-mükennâ bi-
Ebî Hanîfe (Şehid Ali Paşa, 2732/3). Diğer adı "el-Fevâidü'l-
münife fi'z-zebbi 'an Ebî Hanîfe" olan bu eser 1321/1903'de
Haydarâbâd'da Muvaffakuddîn Ahmed b.Muhammed el-Mekkî el-
Harezmi'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe'siyle birlikte basılmış
olup(44) İmâm Gazzâlî'nin, el-Menhûl adlı usûl kitabının so-
nunda Ebû Hanîfe'yi red için açtığı bölüme cevap olarak kale-
me alınmıştır.

35- Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâmid Mahmûd b.Ahmed el-Hasîrî (ö.
646/1248).
et-Tarîkatu'l-şâfiyye fî 'ilmi'l-hilâf beyne's-Şâfi-
'iyye ve'l-şâfiyye (Kahire, 3/243).

---

(41) Lüknevî, 177; Kavakçı, a.g.e., 141.

(42) Lüknevî, 200.

(43) Brockelmann, a.g.e., VI/345.

(44) a.g.e., VI/346.

36- Cemâl Ebû İshâk İbrâhîm b.Ahmed el-Mavsîlî (ö.652/1254'den osnar).

Tevcîhu'l-Muhtâr, el-Mavsîlî'nin el-Muhtâr adlı fıkıh metninin şerhi olan bu eser zâhriyye, imâmiyye ve diğer fırkaların hilâfına da yer veriyor(45).

37- Muhammed b.Leskerî b.Maḥmud es-Serevî el-Hanefî (ö.657/1259'dan sonra).

İhtilâfu's-şahâbe ve't-tâbiîn ve men bâdehum mine'l-eimmeti'l-müctehidîn (Kahire, Fıkıh Hanefi, 1724)(46).

38- Bürhânüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b.Muhammed en-Nesefî (ö.684/1285 veya 686/1287)

a) Menşeu'n-nazar fî 'ilmi'l-hilâf (Şehid Ali Paşa, 2303; Reisülküttâb, 1203). Hem müellif ve hem de Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö.786/1384) bu eseri şerhetmiştir(47).

b) Muḳaddime fi'l-hilâf(48).

39- Muzafferuddîn Ahmed b.Âlî b.Şâleb İbnü's-Sââfî el-Bağdâdî (ö.694/1294).
el-Muhtaşar(49).

40- Ahmed b.Maḥmûd el-Ḥaşîrî (ö.698/1298).
eṭ-Tarîka(50).

---

(45) Keşf, 1623.

(46) Şener, Abdülkâdir, Kitâbu'l-İcmâ'ın Girişi, s.12.

(47) Keşf, 1861.

(48) Taşköprüzâde, a.g.e., 114; Lüknevî, 194, 247.

(49) İzmirli, 8.

(50) Lüknevî, 42.

41- Muhammed b. Abdurrahmân es-Semerqandî es-Sincârî (ö. 721/1321).

‘Umdetü't-tâlib li-marifeti'l-mezâhib. Müellif bu eserinde dört mezheb imamının, Dâvud ez-Zâhirî'nin ve Şîâ'nın görüşlerini toplamıştır(51).

42- Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Sincârî el-Kâkî (ö. 749/1348).

‘Uyûnu'l-mezâhibi'l-erbea (Mahmut Paşa, 240, 221; Damad İbrahim Paşa, 698; Lala İsmail, 96; Mesih Paşa, 2; Fatih, 2035, 2036. Şehid Ali Paşa 896; Yeni Cami, 569; H. Beşir Ağa, 69; Reşid Paşa, 236). Müellif bu eserinde dört mezheb imamının görüşlerini toplamıştır(52).

43- Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. İlyâs el-Kelevî (ö. 788/1386).

ed-Düreru'l-bihâr(53). Müellif bu eserinde, Kudûrî'nin Muhtaşarı ile Nesevî'nin Manzûmesinin birleştirildiği İbnü's-Sââtî'nin Mecme'u'l-bahreyn adlı eserini cemedip Ahmed b. Hanbel'in görüşünü de ilâve etmiştir.

44- Sirâcüddîn Ebû Hafş ‘Umer b. İshâk el-Hindî el-Gaznevî (ö. 793/1390 veya 773/1371).

a) Zübdetü'l-ahkâm fî ihtilâfi, mezâhibi eimmeti'l-erbea(54).

b) Kitâb fi'l-hilâf(55).

c) el-Ğurretu'l (ya da el-Muizzetu'l)-münife fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe (Mısır, 1950).

---

(51) Keşf, 1168; Lüknevî, 175.

(52) Keşf, 1187; Lüknevî, 186.

(53) Lüknevî, 203.

(54) Keşf, 950; Taşkoprüzâde, a.g.e., 130; Lüknevî, 148.

(55) Taşkoprüzâde, a.y.; Lüknevî, a.y.

45- Kâdî Mansûr Tâcüddîn Ebû 'Abdillâh 'Abdullâh b.'Alî (ö. 800/1397).

el-Bahru'l-cârî fi'l-fetâvâ. Dört mezheb imamının görüşlerini bir araya getirmiştir(56).

46- el-Hüsâm er-Rehâvî (ö.855/1451'den önce).

el-Bihâru'z-zâhira fi'l-mezâhibi'l-erbe'a. Müellifin öğrencisi Bedrüddîn Maḥmûd b.Aḥmed el-Âynî (ö.855/1451) bu esere ed-Düreru'l-fâhira adında bir şerh yazmıştır(57).

47- Tâcüddîn Ebu'l-Fazl 'Abdülvehhâb b.Aḥmed İbn 'Arabşâh (ö.901/1495).

Delâilü'l-inşâf fi'l-hilâfiyyât. Bin yirmi beş beyitten fazla beyit içeren bir manzûm eserdir(58).

48- Süleymân b.'Alî el-Karamânî (ö.924/1518).

Kitâbu'l-hilâfiyyât. Hanefi mezhebini savunmaktadır(59).

B. Şâfiîler

1- Muhammed b.İdrîs eş-Şâfiî (ö.204/819)

a) el-Ümm (Kahire, 1321-1325 ve Beyrut, ts.). Bu eserde İmâm Şâfiî sahâbe, tâbiîn ve müctehidler in ihtilaflarına oldukça geniş bir yer vermiştir. Ebû Yûsuf'un İhtilâfu Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ'sı (el-Ümm, VII, 96-163) ile er-Redd 'alâ siyeri'l-Evzâf'sini (el-Ümm, VII, 333-368) ve İmam Muhammed'in er-Redd 'alâ ehli'l-Medîne'sini (el-Umm, VII, 306-333) kendi görüşlerini de ilâve ederek rivayet etmiştir.

---

(56) Lüknevî, 103.

(57) Keşf, 220.

(58) a.g.e., 759.

(59) a.g.e., 1416.

b) İhtilâfu 'Alî ve 'Abdillâh b.Mesûd (el-Ümm, VII, 163-191).

c) İhtilâfu Mâlik ve's-Şâfiî (el-Ümm, VII, 191-271).

2- Ebü 'Abdillâh Muhammed b.Naşr el-Mervezî (ö.294/906 veya 295/907).

İhtilâfu'l-fukahâ (Konya Yusuf Ağa, 4820/1). İbnü'n-Nedim'in, Kitâbu ihtilâfi'l-fukahâi'l-kebîr ve Kitâbu ihtilâfi'l-fukahâi's-sağîr adlı iki eserini kaydettiği Ahmed b.Naşr el-Mervezî(60) ile bu zat herhalde aynı olmalıdır.

3- Ebu'l-'Abbâs Ahmed b.'Umer b.Süreyc (ö.305/917)

a) er-Redd 'alâ Muhammed b.Ĥasan(1)

b) er-Redd 'alâ 'İsâ b.Ebân(62)

4- Ebü Yahya Zekeriyâ b.Yahyâ b.Muhammed es-Sâcî (ö.307/919)

Kitâbu'l-ihtilâf fi'l-fıkh(63).

5- Ebü İshâk İbrâhîm b.Câbir el-Mervezî (v.310/921)

Kitâbu'l-İhtilâf(64).

6- Ebü Bekr Muhammed b.İbrâhîm b.Münzir en-Nisâbûrî (ö.309/921 veya 310/922 veyahut da 318/930).

a) Kitâbu's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf=Kitâbu'l-Meb-sût fi'l-fıkh(65).

b) Kitâbu'l-evsat mine's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf (Ayasofya, 1034; Topkapı Sarayı III.Ahmed, 1110).

---

(60) Fihrist, 299.

(61) a.y.

(62) a.g.e., 300.

(63) a.y.; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zehab, II/251.

(64) Keşf, 1386.

(65) Şener, a.g.e., 15.

c) Kitâbu'l-işrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf(66) (Topkapı Sarayı III.Ahmed 1100 II.cild; A.Ü.İlahiyat Fak. 120 I.cild; Kahire Fıkh Şâfiî, 20 III.cild; Merrâkeş, Yûsufiyye, 514; Medîne'de el-Farûkî'nin özel kütüphanesi, Fıkh 274).

d) el-İktisâd fi'l-icmâ' ve'l-hilâf(67).

7- Muhammed b.Muhammed el-Bâhilî (ö.321/933).

İhtilâfu'l-ulemâ(68).

8- Ebû 'Abdurrahmân eş-Şâfiî (ö.330/944 dan sonra)

Kitâbu'l-icmâ' ve'l-ihtilâf(69).

9- Ebû 'Alî Hasan b. Kâsım eṭ-Ṭaberî (ö.350/961).

el-Muḥarrar fi'l-hilâf(70). Mücerred hilâfa dair yazılan ilk eserdir(71).

10- Ebû Bekr Ahmed b.Hüseyn b.'Alî el-Beyhakî (ö.458/1065).

el-Hilâfiyyât(72). Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasındaki ihtilâfları ele almaktadır. Kern'in (Ṭaberî, ihtilâfu'l-fukahâ, s.7'de) kaydına göre ikinci cildi Kahire'de bulunmaktadır.

11- Ebû İshâk İbrâhîm b.Muhammed eş-Şîrâzî (ö.476/1083).

Tezkiratü'l-mes'ûlîn fi'l-hilâf beyne'l-hanefî ve's-şâfiî(73).

---

(66) Keşf, 33, 103; Sezgin, a.g.e., III/200.

(67) Keşf, 135.

(68) a.g.e., 33.

(69) İbnü'n-Nedîm, a.g.e., 300.

(70) a.g.e., 1612.

(71) İbnü'l-İmâd, a.g.e., III/3.

(72) a.g.e., III/305; Keşf, 721; İzmirli, 8.

- 12- 'Abdüsseyyid b.Muhammed b.eş-Şabbâg (ö.477/1084).
a) el-Kâmil fi'l-hilâf beyne's-şâfiyye ve'l-ḥanefiyye(74).
b) el-İş'âr bi-marîfeti ihtilâfi 'ulemâi'l-emşâr(75).
- 13- Ebû Sa'îd el-Mütevelli 'Abdurrahmân b.Me'mûn en-Nîsâbüri (ö.478/1085).
eṭ-Tarîka fi'l-hilâf(76).
- 14- Ebu'l-Me'âlî 'Abdülmelik b.'Abdullâh İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.478/1085).
a) ed-Dürretü'l-muḍiyye fîmâ vekâ'a min hilâfin beyne's-şâfiyye ve'l-ḥanefiyye=el-Esâlîb fi'l-hilâfiyyât(77).
b) Ğunyetü'l-müstersîdîn fi'l-hilâf(78).
- 15- Ebu'l-Hayr Selâme b.İsmâîl el-Makḍisî İbn Cemâ'a (ö. 480/1087).
el-Vesâil fî furûkı'l-mesâil(79) (Bernoston Ktp. Amerika; Brill, H.2).
- 16- Ebû Bekr Muhammed b.Alî b.Hâmid eş-Şâşî (ö.485/1092 veya 495/1101).
Tarîka fi'l-hilâf(80).
- 17- Ebu'l-Muzaffer Manşûr b.Muhammed b.'Abdülcebbâr es-Semânî el-Mervezî (ö.489-1095)

---

(74) İbnü'l-İmâd, a.g.e., III/355; Keşf, 1381.
(75) Keşf, 104.
(76) İbnü'l-İmâd, a.g.e., III/358; Keşf, 1113.
(77) Keşf, 75.
(78) a.g.e., 1212.
(79) a.g.e., 2007; Kern, Frederick, a.g.e., 7.
(80) Kavakçı, a.g.e., 60.

a) el-İştılâm (Carullah Efendi, 582). Bu eser Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin el-Esrâr'ına reddiyedir(81).

b) el-Bürhân fi'l-hilâf(82).

18- el-Kiyâ el-Herâsî 'Alî b.Muhammed (ö.504/1110).

a) Şifâu'l-müstersilîn fî mebâhişi'l-müctehidîn(83).

b) Nakzu müfredâtı Ahmed(84).

19- Ebû Hâmid Muhammed b.Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî (ö. 505/1111).

a) Kitâbu'l-meâhiz(85)

b) Tahşîlu'l-me'haz(86)

c) İsrâku'l-meâhiz(87).

20- Ebu'l-Haccâc Yûsuf b.Âbdül'azîz b.Âlî el-Laĥmî (ö.523/1128)

et-Taâlîka fi'l-hilâf(88).

21- Ebu'l-Feth Mecdüddîn Es'ad b.Ebu'n-Naşr el-Fazl el-Mîhenetî (ö.527/1132).

et-Tarîka fi'l-hilâf(89).

22- Ebû Hafş 'Umer b.Muhammed es-Serahsî (ö.529/1134).

a) el-İtişâm fi'l-hilâf(90)

---

(81) Lüknevî, 174.

(82) a.y.

(83) İbnü'l-İmâd, IV/10; İbn Bedrân, Medĥal, 235.

(84) a.y.

(85) İbnü'l-İmâd, IV/13; Keşf, 1573.

(86) İbnü'l-İmâd, a.y. Kâtip Çelebi ise eserin ismini Hışnu'l-me'haz şeklinde vermektedir. Bkz. Keşf, a.y.

(87) Keşf, 104.

(88) Süyûtî, a.g.e., I/405; İbnü'l-İmad, a.g.e., IV/67; Keşf, 424.

(89) İbnü'l-İmâd, a.g.e., IV/80; Keşf, 1113.

(90) Keşf, 119.

b) el-İtizâd fi'l-hilâf(91).

23- Ebû Saîd Muhammed b.Yahyâ b.Mansûr en-Nisâbûrî (ö.548/1153).

a) el-İntişâf fi mesâili'l-hilâf(92).

b) el-İnşâf fi mesâili'l-hilâf(93).

24- Ebû Mansûr Muhammed b.Muhammed b.Ahmed el-Berevî (ö.567/1171).

et-Talîka fi'l-hilâf. Bu eseri Takıyyüddîn Ebu'l-Feth el-Mütezz genişçe şerhetmiştir(94).

25- Kâdî Ebû Saîd 'Abdu'llâh b.Muhammed b.Ebî 'Aşrûn (ö.585/1189).

et-Teysîr fi'l-hilâf(95).

26- Kâdî Mahmûd b.'Alî b.Ebî Bekr el-Işbehânî (ö.585/1189).

et-Talîka fi'l-hilâf(96).

27- İbn Dehhân el-Bağdâdî Fahrüddîn Ebû Şücâ' Muhammed b.'Alî b.Şu'ayb (v.589/1193 veya 590/1193).

Takvîmu'n-naẓar fî mesâili'l-hilâf(97) (Kahire ve Paris kütüphaneleri).

28- Rukneddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b.Muhammed el-

'Irâkî el-Hemedânî et-Tâvûsî (ö.600/1203).

et-Talîka (et-Tarîka) fi'l-hilâf, Müellif biri muhtasar, ikisi geniş olmak üzere hilâfa dair üç talîka yazmıştır(98).

---

(91) a.y.

(92) a.g.e., 174.

(93) a.g.e., 182.

(94) a.g.e., 424.

(95) a.g.e., 521; İzmirli, 8.

(96) İbnü'l-İmâd, IV/284; Zeyl, I/299.

(97) Zeyl, I/315; Kern, a.g.e., 8.

(98) İbnü'l-İmâd, IV/346; Keşf, 424, 1113; İzmirli, 8.

29- Faḥruddîn Muḥammed b.ʿUmer er-Râzî (ö.606/1209)

a) eṭ-Ṭarîkatu'l-behâiyye(99). Farsçadır.

b) el-Meâlim. Bu eserde kelâm, uşûl-i fıkıh, fıkıh, hilâf ve cedel ilimleri anlatılıyor(100).

30- el-Muḫterah Taḫıyyüddîn Muzaffer b.ʿAbdullâh (ö.612/1215).

Süyûtî bu müellifin hilâfa dair eser yazdığını kaydediyor(101).

31- Muʿinuddîn Muḥammed b.İbrâhîm es-Süheylî (ö.613/1216). eṭ-Ṭarîka fi'l-hilâf(102).

32- Celâlüddîn Ebu'l-Ġanâim Hemmâmüddîn b.Râcîllâh es-Sâidî (ö.630/1232).

Süyûtî, bu zatın hilâfa dair eser yazdığını kaydediyor(103).

33- Ebu'l-Ḥasan Seyfüddîn ʿAlî b.Ebû ʿAlî el-Âmidî (ö.631/1233).

a) eṭ-Ṭarîkatu'l-muşaġġara (Carullah Efendi 546).

Yalnızca ḥanefî-şâfiî ihtilaflarını ele alıyor.

b) et-Tercihât fi'l-hilâf(104).

34- Sirâcüddîn el-Ermevî (ö.682/1283).

Nüket fi'l-mesâili'l-hilâfiyye fi'l-fıkh (Ayasofya, 3721/3). Sadece beş meseleyi ḥanefî-şâfiî ihtilâfı açısından ele alıyor.

---

(99) Keşf, 1113, 1198.

(100) İzmirli, 8.

(101) Ḥüsnü'l-Muḥâḫara, I/409.

(102) Keşf, 1113.

(103) a.g.e., I/412.

(104) Zeyl, I/281.

35- Şemsüddîn Muhammed b.Maḥmûd el-İşfehânî (ö.688/1289).
el-Kavâ'id fî 'ulûmi'l-erbe'a (kelâm, uşûl, mantık ve hî-
lâf)(105).

36- Muhammed b.Ebû Bekr. Mansûr el-Aşbahî el-Yemenî (ö.691/
1291).
el-İşrâf fî taşhîhi'l-hilâf(106).

37- Şeyḥ 'Abdül'azîz ed-Deyrî eş-Şâzelî (ö.697/1297).
Kitâbu'l-erkân (fi'l-mezâhibi'l-erbe'a). Müellif bu
eserde önce inanç, sonra da mezheblere göre amel konularını
zikretmiştir(107).

38- Sirâcüddîn Yûnus b.'Abdûlmecîd el-Ermenetî (ö.725/1324)
el-Mesâilü'l-mühimme fî ihtilâfi'l-eimme(108).

39- Şadruddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b.'Abdurrahmân ed-Di-
meşkî el-Uşmânî es-Şafedî (Eserini 780/1378 tarihinde
bitirmiş. Ölüm tarihi bilinmiyor).
Raḥmetü'l-ümme fî ihtilâfi'l-eimme (Dâru'l-fikr, 1978,
Şarânî'nin el-Mîzân'ın kenarında). Bu eserin Şeyḥu'l-İslâm
Ebu'l-Hasan es-Sâdî'nin olduğu da söylenir(109).

40- Yûnus b.'Abdülvehhâb b.Aḥmed b.Ebû Bekr el-Aysârî (Ese-
rini 958/1551'de bitirmiş).
el-Câmi'u'l-mugnî li-üli'r-rağabât fî marifeti'l-hi-
lâf(110).

---

(105) İbnü'l-İmâd, V/406; Keşf, 1359; Lüknevî, 198.

(106) Zeyl, I/86.

(107) Keşf, 1386.

(108) Süyûtî, a.g.e., I/424; İbnü'l-İmâd, VI/70; Keşf, 1670.

(109) Keşf, 836.

(110) Zeyl, I/358.

- 41- Ebu'l-Mevâhib 'Abdülvehhâb b.Ahmed b.'Alî el-Enşârî eş-Şarânî (ö.973/1565).
- a) el-Mîzânu'l-Kübrâ (Dâru'l-fikr, 1978).
- b) Edilletü'l-mezâhib=Kitâbu'l-edille=Letâifu'l-minen. (Macar Millî Müzesi Yazmaları Nr.XV)(111).
- c) el-Menhecü'l-mübîn fî beyâni edilleti mezâhibi'l-müctehidîn(112).
- 42- 'Abdülkâdir b.Muhammed (ö.997/1588).
Rafû'l-ḥilâf fî 'ameli dekâiki'l-iḥtilâf(113).

C. Mâlikîler

- 1- Kâdî İsmâîl b.İşhâk b.İsmâîl b.Ḥammâd b.Zeyd b.Dirhem (ö.282/895).
er-Redd 'alâ Muhammed b.Ḥasan(114).
- 2- Ebû Muhammed 'Abdullâh b.Ebû Zeyd el-Ḳayravânî en-Nefzî (ö.310/922)
ez-Zebbu 'an mezhebi Mâlik(115).
- 3- Ebû İşhâk İbrâhîm b.Ḥammâd b.İşhâk (ö.329/940'dan önce)
er-Redd 'ale's-Şâfiî(116).

---

(111) Goldziher, Zâhirîler (Ter.Cihad Tunç), 34 ve 193. Ayrıca müellif de bu eserinden el-Mîzân'da sözeder. Bkz.s. 63,64.

(112) el-Mizân, 63, 68; İbnü'l-İmâd, VIII/373. Goldziher bu eserin Kitâbu edilleti'l-müctehidîn ile aynı olabileceğini söylüyor. Bkz. a.g.e., s.34.

(113) Zeyl, I/579.

(114) İbnü'n-Nedîm, 282.

(115) Sezgin, a.g.e., III/173. Bir yazmasından söz ediyor.

(116) İbnü'n-Nedîm, 282.

- 4- Ebû Bekr Muhammed b.Ahmed b.el-Cehm el-Verrâk el-Mervezî (ö.329/940 veya 333/944).
a) Mesâilü'l-hilâf (Fas Karaviyyîn)(117).
b) er-Redd 'alâ Muhammed b.Hasan(118).
- 5- Ebû Bekr Muhammed b.ʿAbdullâh b.Muhammed b.Şâlih el-Ebherî (ö.375/985).
er-Redd 'ale'l-Müzenî fî selâşîne mes'ele(119).
- 6- el-Kasm b.Cellâb (ö.378/988).
Mesâilu'l-hilâf(120).
- 7- Ebû Cafer b.Muhammed b.ʿAbdullâh el-Ebherî (Ebû Bekr el-Ebherî'nin -ö.375- oğludur).
a) Mesâilü'l-hilâf(121).
b) er-Redd 'alâ mesâili'l-Müzenî(122).
- 8- Ebû Muhammed ʿAbdullâh b.İbrâhîm b.Muhammed el-Aşîlî el-Endülüsî (ö.392/1001).
ed-Delâil 'alâ ümmehâfî'l-mesâil. Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin ihtilâflarını toplamıştır(123).
- 9- İbnü'l-Kaşşâr el-Bağdâdî Ebu'l-Hasan 'Alî b.ʿUmer b.Ahmed (ö.398/1007).
ʿUyûnu'l-edille fî mesâili'l-hilâf beyne fuḳahâi'l-emsâr (Fas-Kareviyyin, 497). eş-Şîrâzî, hilâfiyât konusunda iyi mâliki eser olduğunu söylüyor. Bu kitabı Kâdî Ebû Muham-

---

(117) Sezgin, a.g.e., III/163.

(118) İbnü'n-Nedîm, a.y.

(119) İbnü'n-Nedim, 283.

(120) İbnü'l-ʿÎmâd, III/93.

(121) İbnü'n-Nedim, a.y.

(122) a.y.

(123) Zeyl, I/477; Kern, a.g.e., s.15.

med 'Abdülvehhâb b.Âlî b.Naşr eş-Şâlebî (ö.422/1030) ihtisâr etmiştir. Bu muhtasar Fas-Kareviyyîn 291 numarada kayıtlıdır(124).

10- Ebû 'Umer Cemâlüddîn Yûsuf b.'Abdullâh b.'Abdilberr el-Kurtubî (ö.463/1070).

a) el-İntikâ li'l-mezâhibi's-selâse li'l-ulemâ (=Mâlik, Ebû Hânîfe ve Şâfiî)(125).

b) el-İnşâf fîmâ beyne'l-ulemâ mine'l-ihtilâf. Müellif bu eserinde namazda besmele okuma ve besmelenin Kur'ân'da ve Fâtiha'dan bir âyet olup olmaması konularında ulemânın ihtilaflarını zikrediyormuş(126).

c) el-İstizkâr li-mezâhibi 'ulemâi'l-emşâr(127).

11- İbnü'l-'Arabî Ebû Bekr Muhammed b.'Abdullâh b.Ahmed el-Meâfirî (ö.543/1148).

et-Telhîş fi'l-hilâf. Bu kitabı Doğu İslâm aleminden getirmiştir(128). Kılıç Ali Paşa, 320 numarada müellif adına kayıtlı ihtilâfu'l-eimmeti'l-erbe'a adlı eserle bu eser aynı olmalıdır. Her ne kadar kitabın isminden dört mezheb imamının ihtilâflarının anlatıldığı izlenimi çıkıyorsa da İbnü'l-'Arabî bu eserde sahâbe, tabiîn ve müctehid imamların görüşlerine geniş yer vermiştir.

12- İbn Ebî Zeyd Ebû Bekr Muhammed b.Velîd et-Tartûşî (ö.560/1164 veya 520/1126)
et-Tarîka fi'l-hilâf(129).

---

(124) Sezgin, a.g.e., III/174. İbnü'l-Kaşşâr'ın bu eserinden İbn Haldûn da Muḳaddimesinde bahseder. Bkz.III/1067.

(125) Keşf, 175.

(126) a.g.e., 182.

(127) İbnü'l-İmâd, III/315.

(128) Keşf, 721; Zeyl, I/318.

(129) İbnü'l-İmâd, IV/63; Keşf, 1113, İzmirli, 8.

13- İbn Rüşd el-Hafîd Ebu'l-Velîd Muhammed b.Ahmed el-Kurtubî (ö.595/1198)
Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid (Beyrut, 1978).

14- 'Abdullâh b.'Abdurrahmân b.'Umer eş-Şârim sâhî (ö.669/1270).
Süyûtî, bu zâtın hilâfa dair bir eser yazdığını kaydediyor(130).

15- ez-Zevâvî 'Îsâ b.Mesûd Ebu'r-Ravh (ö.743/1342).
er,Redd 'alâ İbn Teymiye fî mes'eleti't-çalâk(131).

D. Hanbelîler

1- Kâdî Ebû Ya'1â Muhammed b.Hüseyn el-Ferrâ' (ö.458/1065)
et-Tâlîkatü'l-kebîre fî mesâili'l-hilâf 'alâ mezhebi
Ahmed b.Hanbel (Feyzullah Ef. 695, 310 varak, 4.cilt, itikâftan
ribâ bölümüne kadar)(132).

2- Ebu'l-Haţţâb Maḥfûz el-Kelûzânî (ö.510/1116)
el-Müfredât = el-İntişâr fî mesâili'l-kibâr(133).

3- Ebu'l-Vefâ 'Alî b.'Akîl el-Bağdâdî (ö.513/1119)
el-Müfredât(134).

---

(130) a.g.e., I/457.

(131) a.g.e., I/459.

(132) Keşf, 424 ve 1668 (Burada eserin adı Mesâilü'l-hilâf şeklinde veriliyor); İbn Bedrân, Medḥal, s.231 (Eserin adını el-Hilâfu'l-kebîr olarak veriyor ve üçüncü cildini gördüğünü, hacdan selem bölümüne kadar olan konuları ihtiva ettiğini kaydediyor).

(133) İbnü'l-İmâd, IV/27; Zeyl, I/130; İbn Bedrân, a.g.e., 233.

(134) İbn Bedrân, 234.

- 4- Kâdî Ebu'l-Hüseyn b.el-Ferrâ' (ö.526/1131).
el-Müfredât fi'l-fıkh(135).
- 5- İbnü'z-Zâgûnî Ebu'l-Hasan 'Alî b.'Ubeydullah (ö.527/
1132).
a) el-Hilâfu'l-Kebîr(136).
b) el-Müfredât. İki cilt olup yüz mesele anlatıyor-
muş(137).
- 6- Ebû Hâzım Muhammed b.Muhammed b.Hüseyn el-Ferrâ' (ö.527/
1132).
Kitâbu't-tabşıra fi'l-hilâf(138).
- 7- Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b.Hüseyn el-Ukberî (ö.538/1143)
et-Tâlîka fi'l-hilâf(139).
- 8- Ebu'l-Muzaffer Yahya b.Muhammed b.Hübeyre eş-Şeybânî
el-Vezîr (ö.555/1160 veya 560/1164).
el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf=Kitâbu'l-icmâ' ve'l-ihti-
lâf (el-Matba'atü'l-ilmîyye, Haleb, 1.baskı). Bu eser dört
mezheb imamının ittifâk ve ihtilâf ettikleri konuları delil-
lere yer vermeden ele almaktadır. Aslında müellifin Buḥârî
ve Müslim'in Şahîhleri üzerine yazdığı el-İfşâh an Meâni's-
şîḥâḥ adlı eserinde "Allah kimin hayrını dilerse onu dinde
fakih kılar" hadisi sadedinde yazmış olduğu bir bölümdür. An-
cak o eserden ayrı olarak şöhret yapmıştır(140). Süleymaniye'
nin Carullah Ağa (no.567), Şehid Ali Paşa (no.774) ve Antalya-
Tekelioğlu (no.379) bölümlerinde yazmaları bulunmaktadır.

---

(135) İbnü'l-İmâd, IV/79.

(136) a.g.e., IV/81.

(137) a.y.

(138) a.g.e., IV/82.

(139) Keşf, 424; İzmirli, 8.

(140) İbnü'l-İmâd, IV/192.

- 9- Kâdî Ebû Yâîâ es-Sagîr Muhammed b.Ebû Hazim (ö.560/1164)
et-Tâîîka fî mesâîli'l-hilâf(141).
- 10- Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî 'Abdurrahmân b.'Ali (ö.597/1200)
a) et-Taḥkîk fî mesâîli't-ta'îîk(142).
b) el-İnşâf fî mesâîli'l-hilâf(143).
- 11- Muhammed b.'Alî b.'Abdurrahmân (ö.820/
el-Müfredât. Eser manzum olup dört mezhep imamının
ihtilâflarını ele alıyor(144).
- 12- Muhammed b.Halîl et-Tarâblüsî Kavukçu (ö.1305/
Buğyetu't-tâlibîn fi'l-mezâhibi'l-erbe'a(145).

E. Diğer Mezhepler :

- 1- 'Abdurrahmân b.Ebu'z-Zinâd (ö.174/790).
Re'yu'l-Ḥukahâi's-sebati min ehli'l-Medîne ve mâ ihtelefû fîhi (Müellif ashâb-ı hadîsdendir)(146).
- 2- Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr b.Yezîd et-Taberî (ö.310/922). Müstakil mezhep sahibidir. Mezhebine "cerîriyye" denir(147).

---

(141) a.g.e., IV/190.

(142) İbn Bedrân, 232; Keşf, 379 (Burada eserin ismi et-Taḥkîk fî ehâdîsi'l-hilâf şeklinde kaydedilmektedir).

(143) Keşf, 182.

(144) İbn Bedrân, 234.

(145) Zeyl, I/188.

(146) İbnü'n-Nedîm, 315.

(147) İbnü'l-İmâd, III/134.

İhtilâfu'l-fukahâ. Bu eserin müdebber, büyü, selem, müzâraa, müsâkât, gasb, zamân ve kefâlet bölümlerini içeren Mısır-Hıdiviyye Kütüphanesindeki parçasını F.Kern, Kahire'de 1902'de; cihâd, cizye, ahkâmi'l-muhâribîn bölümlerini ihtiva eden İstanbul-Reisülküttâp (no.382) Kütüphanesindeki parçasını da J.Schacht, Leiden'de 1933'de yayımlamıştır.

3- Kâdî Ebû Hanîfe Nûmân b.Muhammed (ö.351/962) Önce mâlikî olan bu alim daha sonra İmâmiyye'nin İsmâîliyye koluna intisap etmiştir.

a) İhtilâfu'l-fukahâ(148)

b) İhtilâfu usûli'l-mezâhib (Beyrut, 1983, 3.baskı, tah. Dr.Muştafâ Gâlib). Bu eser ihtilâfın sebepleri, taklîd, icmâ, kıyâs, istihsân, ictihâd, re'y gibi konuları inceliyor ve bunların karşısında yer alıyor.

4- Ebu'l-Hâsan ed-Dağîkî el-Hulvânî et-Taberî. Cerîriyye mezhebindedir. 390/999'dan önce vefat etmiştir. er-Redd 'ale'l-muhâlifîn(149).

5- Ebû Bekr Muhammed b.Âdullâh el-Berdeî. İbnü'n-Nedîm: "Bu zâtı 340/951 senesinde gördüm. Benim dostumdu. Mutezilî görünürdü; ama kendisi hâricî olup onların fakihlerinden biriydi. Bana fıkıh dalında pekçok kitapları olduğunu söyledi." deyip onun kitapları arasında konumuzla ilgili iki kitabının ismini kaydediyor:

a) er-Redd 'ale'l-muhâlifîn fi'l-fıkh.

b) el-İhticâc 'ale'l-muhâlifîn(150).

---

(148) İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-âyan, V/416, Beyrut, 1977; Zeyl, I/48.

(149) İbnü'n-Nedîm, 328.

(150) a.g.e., 330.

- 6- Ebu'l-Ferec el-Mu'âfâ b.Zekerıyyâ (ö.390/999).
Cerîriyye mezhebindedir.
a) Ecvibetü'l-Câmi'i'l-kebîr li-Muhammed b.Hasan.
b) er-Redd 'ale'l-Kerhî fî mesâil.
c) er-Redd 'alâ Dâvud b.'Alî(151).
- 7- Ebû Muhammed 'Alî b.Ahmed İbn Hazm el-Endülüsî
(ö.456/1063).
el-Muhalîlâ fi'l-hilâfi'l-'âlî (Kahire, 1347, 1352).
- 8- Şeyhu't-tâife Ebû Câfer Muhammed b.Hasan et-Tûsî
(ö.460/1067). Şifîdir.
Kitâbu'l-hilâf (Necef, 1376).
- 9- Hasan b.Yûsuf b.Muṭahhar el-Hıllî (ö.676/1277). Şifîdir.
Muḥtelefı's-şîfa fî ahkâmi's-şerîfa (2 cilt, Tahran,
1323).
- 10- Ahmed b.Yahyâ b.el-Murtazâ (ö.840/1436). Zeydîdir.
el-Baḥru'z-zahhâr li mezâhibi 'ulemâi'l-emşâr (4 cilt,
Kahire, 1948).

DEĞERLENDİRME

İslâm hukukçularının kaynaklarını ve hukukî meselelere bakışlarını tesbit etme, İslâm hukukunu bütün cepheleriyle öğrenme, zengin mirasın bütününe vâris olma bakımlarından ilm-i hilâfın bilinmesi ve öğretilmesi zarureti vardır. Öte yandan ilm-i hilâfı yalnız İslâm hukuk ekolleri arasında mukayese ve tercihler yapmakla yetinen bir ilim olarak değil, çağın ihtiyaçlarına göre başka hukuk sistemlerine de yer veren bir ilim olarak ele alınmalıdır. Böylece İslâm Hukukunun üstünlüğü, ilâhî olanla beşerî olanın farkı ortaya çıkmış olacaktır.

Buraya kadar anlatılan hususlardan anlaşılacağı üzere ilm-i hilâf sahası bol eser verilmiş bir saha olmakla birlikte hâlâ pek çok problemi bünyesinde barındırmaktadır. Bir ke-re ilmin tarifi üzerinde bir ittifak sağlanamamıştır. İlk kurucusu ve prensipleri tam olarak tesbit edilememiştir. Zaman zaman münâzara, cedel gibi ilimlerle karıştırılmıştır. Bu yüzden, bu sahanın tebellür edebilmesi için büyük bir bölümü yazma olan ilm-i hilâf kitaplarının ilmî metodlarla yayımlanmasına büyük ihtiyaç vardır.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Emîn; *Ḍuḥa'l-İslâm*, 10.baskı, Kahire, ts. -Zuhru'l-İs-
- Zuhru'l-İslâm, 5.baskı, Kahire, ts.

el-Bağdâdî, İsmâ'îl Bâşâ b.Muḥammed (ö.1920); *İzaḥu'l-meknun
fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-
fünûn*, İstanbul, I (1945), II (1947).

Brockelmann, Carl; *Târîḥu'l-edebi'l-'Arabî* (Ter. Seyyid Ya'kûb
Bekr), Kahire, 1983.

el-Bûṭî, Muḥammed Sa'îd Ramazân; *Muḥaḍarât fi'l-fıkhî'l-muḳâ-
ran*, Dimeşk, 1981.

el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf 'Alî b.Muḥammed; *et-Ta'rifât*,
İstanbul, 1300.

Davran, Bülent; *Mukayeseli Medeni Hukuk Dersleri, Nazarî Esas-
lar*, İstanbul, 1956.

ed-Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdullâh (ö.430/1038); *Te'sîsü'n-naẓar*,
Kahire, 1320.

- *Taḳvîmu'l-edille*, Yazma, Lâleli Ktp., no:690.

- *el-Esrâr*, Ayasofya Ktp., no:1021.

ed-Dehlevî, Şâh Velîyyullâh Ahmed b. 'Abdurrahîm (ö.1176/1762)
Huccetullâhi'l-bâliğa, Kahire, 1355.

- *el-İnşâf fî beyâni sebebi'l-iḥtilâf*, İstanbul, 1983.

Ebû Süleymân, 'Abdülvehhâb İbrâhîm; *Kitâbetü'l-baḥşî'l-'ilmî
ve meşâdiru'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, Cidde, 1983.

el-Ġaznevî, Sirâcüddîn Ebû Hafş 'Umer (ö.773/1371); el-Ġurratu'l-münife fî taḥkîkı ba'zı mesâili'l-İmâm Ebî Hanîfe (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Mısır, 1950.

el-Ġazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b.Muhammed (ö.505/1111); İhyâu 'ulûmiddîn, Kahire, ts. ve İstanbul, 1985.

- el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl, Beyrut, ts.

- el-Menḥûl min ta'likâti'l-uşûl (Tah.Muhammed Hasan Heytu), Dimeşk, 1980.

Goldziher, Ignaz; Zâhirîler, Sistem ve Tarihleri, (Ter.Cihad Tunç), Ankara, 1982.

Hâcî Halîfe (ö.1067/1656), Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn, İstanbul, I (1941), II (1943).

el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî el-Baġdâdî (ö.626/1228); Mu'cemu'l-büldân, Beyrut, 1956.

Hamidullah, Muhammed; İslam Hukuku Etüdüleri (Ter.Komisyon, Kaynak aldığımız kısmı tercüme eden Fuat Sezgin), İstanbul, 1984.

Heyet Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye (nşr. Ali Himmet Berki), İstanbul, 1982.

el-Hıllî, Hasan b.Yûsuf b.Muḥahhar (ö.726/1325); Muḥtelevu's-Şi'a fî ahkâmi's-şerî'a, Tahran, 1323.

İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b.Muhammed (ö.808/1405); Muḥaddime (Tah. 'Alî 'Abdülvehîd Vâfî), Kahire, ts.

İbn Hallikân, Ahmed b.Muhammed b.İbrâhîm b.Ebî Bekr el-Berme-kî el-İrbilî eş-Şâfi'î (ö.681/1282); Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu'z-zamân, Beyrut, 1970.

İbn Hübeyre, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Muḥammed (ö. 560/1164); İhtilâfu'l-eimmeti'l-erbe'a (ya da el-İşraf 'alâ mezâhibi'l-eşraf), yazma, Serez Ktp. no: 813.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâḥ 'Abdülḥayy b. el-İmâd el-Ḥanbelî (ö. 1089/1678); Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbârî men zeheb, Beyrut, ts.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm (ö. 318/930); Kitâbu'l-icmâ' (Tah. ve ter. Abdülkadir Şener), Ankara, 1983.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb b. en-Nedîm el-Verrâk el-Bağdâdî (ö. 385/995); el-Fihrist, Beyrut, 1978.

İbn Nuceym, Zeynü'l-Âbidîn b. İbrâhîm (ö. 970/1563); el-Baḥru'r-râik şerḥu kenzi'd-dekâik, Beyrut, ts.
- el-Eşbâh ve'n-nezâir, Mısır, 1322.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muḥammed b. Aḥmed (ö. 595/1199); Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muḥteşid, Beyrut, 1978.

İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Meḥâsin Yûsuf el-Atâbekî (ö: 874/1469), en-Nucûmu'z-zahira fi mulûki Mısır ve'l-Kâhira, Mısır, 1933.

el-İzmîrî, el-Fâzıl, Ḥâşiye 'ale'l-Mir'ât, İstanbul, 1309.

İzmirli, İsmail Hakkı, İlm-i Hilaf, İstanbul, 1330.

el-Ḳannûcî, Şıddîk Ḥasan Ḥân (ö. 1307/1889); Ebcedu'l-ʿulûm el-Veşyu'l-merkûm fî beyâni aḥvâli'l-ʿulûm, Beyrut, 1978.

el-Ḳâsimî, Muḥammed Cemâlüddîn (ö. 1914); el-Fetvâ fi'l-İslâm (Tah. Ḳâdî Muḥammed 'Abdülḥakîm), Beyrut, 1986.

Kavakçı, Yusuf Ziya; XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavarâ' al-Nahr İslam Hukukçuları, Ankara, 1976.
- ed-Debûsî Ebû Zeyd Abdullah, İslam Medeniyeti Mecmuası, c.II, Sayı: 14.

Kehhâle, 'Umer Rıza; 'Ulûmu'd-dîni'l-İslâmî, Dimeşk, 1974.

Kılıç, Yusuf; Ebu Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sisu'n-Nazar Adlı Eserinin İslam Hukuku Bakımından Ehemmiyeti, İslam Medeniyeti Mecmuası, Mart, 1982.

el-Ķudûrfî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b.Muhammed (ö.428/1036); et-Tecrîd, Fâtih Ktp., no: 2040.

Ķuraşî, Ebû Muhammed 'AbdülĶâdir b.Muhammed (ö: 775/1373); el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Ķanefiyye, Mısır, 1979.

Lüknevî, Ebu'l-Ķasenât Muhammed 'AbdülĶayy el-Hindî (ö.1304/1886); el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Ķanefiyye, Beyrut, ts.

el-Mekkî, Ebû Tâlib (3.386/996); Ķûtü'l-Ķulûb fî mu'âmeleti'l-maĶbûb ve vaşfi tarîķi'l-mürîd ilâ maĶâmi't-tevhîd, Mısır, 1306.

en-Nâhî, ŞalaĶuddîn en-Nazariyyetü'l-'âmme fi'l-Ķânûni'l-muvâzen ve 'ilmi'l-Ķilâf, Bağdâd, 1968.

en-Nâşihî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b.el-Hüseyn (ö.447/1055); el-MuĶtelef beyne Ebî Ķanîfe ve's-Şâfi'î, Bağdatlı Vehbi Efendi Ktp., no: 464.

Şadru's-Şerî'a, 'Ubeydullâh b.Mes'ûd (ö:747/1346); et-TavzîĶ fi Ķalli Ķavâmiżi't-tenķiĶ, İstanbul, 1304.

eş-Şaymerî, Kâdî Ebû 'Abdillâh Hüseyin b. 'Alî (ö.436/1044);
Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aşḥâbih, Beyrut, 1976.

Sezgin, Fuad; Târiḥu't-türâsi'l-'Arabiyye (Ter. Mahmûd Fehmî
Hicâzî), İmâm Muhammed b. Sü'ûd Ün. Yayınları, 1983.

eş-Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs (ö.204/819); Kitâbu mâ ihtelefe
fihî Ebû Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ 'an Ebî Yûsuf (el-Ümm
ile birlikte), Beyrut, ts.

- İhtilâfu 'Alî ve 'Abdillâh b. Mes'ûd (el-Ümm ile bir-
likte).

- Kitâbu ihtilâfu Mâlik ve 'Ş-Şâfi'î (el-Ümm ile bir-
likte).

- Kitâbu'r-redd 'alâ Muhammed b. el-Ḥasan (el-Ümm ile
birlikte).

- Kitâbu siyeri'l-Evzâ'î (el-Ümm ile birlikte).

eş-Şa'rânî, Ebu'l-Mevâhib 'Abdülvehhâb b. Aḥmed b. 'Alî el-
Enşârî eş-Şâfi'î (ö.973/1565); el-Mizânu'l-kübrâ, Dâ-
ru'l-fikr, 1978.

eş-Şâşî, Seyfüddin Ebû Bekr Muhammed b. Aḥmed el-Ḳaffâl (ö.
507/1113); 'Hilyetü'l-'ulemâ fî ma'rifeti mezahibi'l-
fukahâ (Tah. Yâsîn Aḥmed İbrâhîm Derâdike); Beyrut,
1980.

eş-Şâṭibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ (ö.790/1388); el-Muvâfa-
kât fî uşûli's-şerî'a (nşr. 'Abdullâh Dırâz), Mısır,
ts.

Şeltût, Mahmûd Muhammed (Muhammed 'Alî es-Sâyiis ile beraber);
Muḳâranetü'l-mezâhib fi'l-fıkh, Mısır, 1953.

eş-Şevkânî, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed (ö.1250/1832), İrşâ-
du'l-fuḥûl ilâ taḥkîkı'l-ḥaḳ min 'ilmi'l-uşûl, Beyrut,
1979.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr (ö.310/922); İhtilâfu'l-fukahâ (nşr. Frederich Kern), Beyrut, ts.

Takıyyü'l-Hakîm, Muhammed; el-Uşûlu'l-âimme li'l-fıkhî'l-mukâran-Medhal ilâ dirâseti'l-fıkhî'l-mukâran, Necef, 1983.

Taşköprüzâde, Aḥmed b.Muştafâ (ö.967/1559); Tabakâtü'l-fukahâ Muşul, 1961.

- Miftâhu's-se'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzü'âti'l-fulûm, (nşr. Kâmil Kâmil Bekrî- Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr), Kâhire, 1968.

et-Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Umer (ö.792/1390); et-Telviḥ 'ale't-Tavzîḥ (et-Tavzîḥ ile birlikte), İstanbul, 1304.

Unat, Faik Reşit; Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara, 1984.

el-Uşmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân ed-Dimeşķi eş-Şâfi'î; Raḥmetü'l-ümme fî ihtilâfi'l-eimme (el-Mizânu'l-Kübrâ kenarında), Dâru'l-fikr, 1978.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b.Aḥmed et-Türkmânî (ö.748/1374); Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Beyrut, 1983.
- el-İber, Beyrut, 1985.

ez-Zencânî, Ebu'l-Menâkıb Şihâbüddîn Maḥmûd b.Aḥmed (ö.656/1258); Tahricu'l-fürû' 'ale'l-uşûl (Tah. Muhammed Edîb Şâliḥ), Beyrut, 1984.

Zeydân, Abdülkerîm, el-Hilâf fi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye, Beyrut, 1988.